

ÖLÜMDƏN SONRAKI HƏYAT HAQQINDA

35 SUAL-CAVAB

**MÜƏLLİF:
MÖHSÜN MİRZƏPUR
TƏRCÜMƏ EDƏN:
Ə.MURADLI**

Kitabın adı:...Məəd haqqında 40 sual-cavab
Müəllif:.....Möhsün Mirzəpur
Tərcümə edən:.....Əfqan Muradlı
Nəşr edən:.....Şəhriyar
Çap tarixi:.....2006
Çap növbəsi:..... Birinci
Tiraj:.....5000

964-5934-61-3

MÜQƏDDİMƏ

Bəşəriyyətin düşüncə tarixində hiss vasitəsi ilə dərk olunmayan sirlər həmişə mövcud olmuşdur. Həmin sirlərin açılmasından ötrü qeyri-adi vasitələrdən istifadə etmək zəruriyyəti yaranmışdır. Uyğun sirlərin açılmasında kahinlər, əfsanəbazlar, hətta falçılar və rəmmallar da bu meydanın fəal ünsürlərindən sayılmışlar. Uyğun yolun həqiqi bələdçiləri isə yalnız ilahi peyğəmbərlər olmuşdur.

Din bəşəriyyətin yeganə ətibarlı istinadgahı kimi əlçatmaz alimlərin tanınmasında insanlara əl tutmuş, bağlı sirlərin üzərindən pərdə götürmüşdür. Məhz din insanların əsrarəngiz suallarına cavab verməklə əbədi səadətə doğru yol açmışdır. İlahi dinlər iddia edirlər ki, insanın həqiqi səadəti başqa bir aləmdə və ölüm qapılarından keçməklə gerçəkləşir. Buna görə də bütün dinlərin üç əsas təlimindən biri məad, ölümdən sonrakı həyatdır.

Bir çox sirlərin həqiqətini dərk etmək çətin olur. Ölüm də bu sayaq sirlərdəndir və insan yalnız daddıqdan sonra onu dərk edir. Bəs hər bir canlının dadacağı ölümün həqiqəti nədir? Hər hansı canlının ölümü nə vaxta təyin olunmuşdur? Ruh insan bədənindən necə xaric olur? Can verən anlarda nələr baş verəcək? İnsanların ruhunu çıxaran kimdir? Ruhun çıxarılmasında hansı amillər təsirlidir? Belə suallar insanların düşüncə və qəlbini daim narahat etmişdir. İlahi peyğəmbərlər insanların hidayət yolundakı tanınmaz həqiqətlərdən olan ölüm həqiqətini də aydınlaşdırmışlar. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bəşəriyyət ölümlə ölümdən sonrakı hadisələr haqqında nə bilirsə, bu biliklər peyğəmbər təliminin məhsuludur. Hörmətli analitik höccətül-islam Möhsün Mirzəpur öz dəyərli araşdırmaları ilə bu həqiqətlərdən bəzilərini açıqlamağa çalışmışdır. Bu əsərdə müasir islamşünaslardan və alimlərdən Əllamə Təbatəbainin, Ustad şəhid Mütəhhərinin, mərhum Əllamə Məhəmməd Təqi Cəfərinin, Ayətullah Cəvadi Amulinin, Ayətullah Cəfər Sübhaninin və Ayətullah Məhəmməd Təqi Misbah Yəzdinin əsərlərinə istinad olunmuşdur. Ümid edirik ki,

hazırkı kitab möhtərəm oxucuların diqqət və rəğbətini qazanacaqdır.

ÖN SÖZ

Ölüm bir həqiqət olaraq bəşəriyyətin qarşısında dayanmışdır. Bütün insanlar dünya həyatında qısa bir səyahətdən sonra ölüm şərbətini dadmağa məcburdurlar. Vaxtı çatmış insan ölüm qapısından keçib dünya həyatını həmişəlik tərk edir. İnsan tarix boyu təşvişlərdən xilas olmaq üçün ölüm həqiqətin dərk etməyə çalışır. Amma bu sahədə ilahi biliklərə müraciət etmədən heç bir məlumət qazanmaq mümkün deyil. İnsanların əsl və həqiqi həyatı axirət həyatıdır. Ölüm bir anda insanı həmişəlik və əbədi bir həyata qovuşdurur.

Dini maarifimiz ölüm barəsində ətraflı məlumət vermişdir. Din insanın ağıl və düşüncəsini belə bir həqiqətə yönəldir ki, ölüm yoxluq deyil, əbədiliyə doğru addımdır. İnsan ölümlə məhv olmur, sadəcə, əbədi həyata qədəm qoyur. Əslində ölüm elə bir girişdir ki, ondan keçən insan axirət həyatına qovuşur. Sözsüz ki, ölüm həqiqətinin qəbul edilməsi insanı bir çox psixoloji sarsıntılardan xilas edir. Ölüm və axirətin xatırlanması insanın diqqətini həyatın mahiyyətinə, başqa sözlə, həqiqi həyata yönəldir. İnsan bu düşüncələrlə həmişəlik bir həyata hazırlanır. Ölümü xatırlayan insan çalışır ki, öz istə-dadını daha da gücləndirsin və genişləndirsin. Bununla o, insani keyfiyyətlər əldə etməklə əbədi həyat yoluna əliboş çıxmaq istəmir. Rəvayətlərdə nəql olunur ki, Əmirəlmöminin Əli (ə) hər axşam xiftən namazından sonra ona iqtida edənlərə uca səslə buyurardı: “Səfərə hazır olun, Allah sizə rəhmət etsin.” Hər birimiz uyğun çağırışı qulaqlarımızda səsləndirib qəbul etməliyik. İnsan uyğun müqəddəs çağırışı xatırlamaq sayəsində qarşıdakı əzab və işgəncələrdən xilas ola bilər. Qur`ani-kərimdə buyurulur: “Özünüzü öz əllərinizlə təhlükəyə salmayın.” Kitabın yazılmasında məqsəd ölümlə bağlı şübhə və sualları müasir

alimlərin araşdırmalarına istinad edərək cavablandırmaqdır. Başqa sözlə, uyğun mövzu ilə bağlı hər bir sual müasir alimlərin baxımları əsasında aydınlaşdırılmışdır. Hər bir cavabın yetərliyi müraciət olunmuş mənbələrdən asılıdır. Qarşıdakı söhbətlərdə rastlaşacağınız hər hansı bir nöqsan istinad edilmiş müəllifə aiddir. Oxucuların nəzərini cəlb etmiş hər bir nöqsanın kitab müəllifinin nəzərinə çatdırılmasını xahiş edirəm. Müəllif əlinizdəki kitabın hər bir qüsurdan xəbərdar olmaq arzusundadır.

Kitabın ərsəyə gəlməsində zəhməti olmuş bütün ustadlara, alimlərə və dostlara səmimi qəlbdən təşəkkürümü bildirirəm. Əhli-beyt (ə) maarifinin öyrənilməsi və ona əməl edilməsində Allahdan yardım diləyirəm.

BİRİNCİ FƏSİL

İNSAN HƏYATININ MƏRHƏLƏLƏRİ

Görəsən insan həyatı neçə mərhələdən ibarətdir?

Qur`ani-kərimin ayələrinə əsasən insan həyatı üç mərhələdən ibarətdir: dünya həyatı, bərzəx həyatı, qiyamət həyatı. Bir qrup alim Qur`ani-kərimin bə`zi ayələrini əsas götürərək belə düşünürlər ki, bərzəx həyatı dünya həyatının ardınca qiyamətədək davam edəsidir. Uyğun fikirə dəlil olaraq “neçə il yerdə dayandınız” ayəsi göstərilir.<sup>1</sup> Qiyamət günü bu sual birbaşa bərzəxdən qiyamətə adlayanlara ünvanlanacaq. Qur`ani-kərimin başqa bir ayəsinə əsasən insan həyatı üç mərhələdən ibarətdir. Şərif ayəyə əsasən Allah-təala insanı birinci dünya həyatında öldürdü, sonra onu bərzəx həyatına apardı və nəhayət, qiyamətdə onu həmnövləri ilə bir yerə topladı. İmam Rizadan (ə) nəql olunmuş bir rəvayətdə deyilir ki, bəşər həyatı üç mühüm günlə mərhələlərə ayrılır: insanın doğulub dünya həyatına addım atdığı gün; dünyadan getdiyi gün; məhşərdə dirildiyi gün.

İmam Riza (ə) belə bir bölgünün dəlili olaraq Həzrət Yəhya və Həzrət İsa haqqında nazil olmuş bir ayəni qeyd etmişdir. Allah-təala bu ayələrdə Həzrət Yəhyaya üç mərhələdə salam göndərir: haqqın salamı olsun ona doğulduğu gündə, vəfat etdiyi gündə və əbədi həyat üçün dirçələcəyi gündə. Öz növbəsində həzrət İsa da uyğun üç mərhələdə özünə salam göndərmişdir.

---

¹ “Mu`minun”, 112.

DÜNYA VƏ AXİRƏT HƏYATI ARASINDA HƏR HANSI RABİTƏ MÖVCUDDURMU?

Bu suala cavab verməzdən öncə “dünya həyatı” ifadəsinin mənası aydınlaşdırılmalıdır. Əgər dünya və axirət arasında hər hansı rabitə varsa, məqsəd müəyyənləşdirilməlidir. Ayə və rəvayətlərlə istinad etməklə öyrənirik ki, əslində dünya axirət qarşısında qərarlaşmışdır. Qur`an buyurur: “Dünya həyatı aldadıcı əyləncədən başqa bir şey deyil.”¹ Başqa bir ayədə oxuyuruq: “Axirət qarşısında dünya həyatının dəyəri çox azdır.”² Başqa ayələrə nəzər salaq: “Dünya həyatı oyun-oyuncaqdan başqa bir şey deyil və həqiqi həyat axirətdədir.”³ Həzrət Əli (ə) buyurur: “Dünya keçid yeri, axirət isə bütün insanların qəragahıdır.”⁴ Dünya və axirətin nisbəti şərq və qərbin nisbəti kimidir. Onların bir-birinə yaxınlığı eyni zamanda bir-birlərindən uzaqlıqları kimidir.⁵ Deyilənlərdən aydın olur ki, dünya və axirət qarşı-qarşıyadır və vahid məkanda cəmlənə bilməz. Digər bir qrup ayəyə əsasən dünya bəşərin Allahla ticarət və ali məqamlara yüksəliş yeridir. Belə ki, dünya həyatı olmadan axirət nəmətlərinə, behiştə çatmaq mümkünsüzdür. Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: “Dünya axirət üçün əkinəcəkdir.” Əmirəlmö`minin (ə) buyurur: “Dünya Allah dostlarının səcdəgahı və ticarət yeridir.” Demək, ayə və rəvayətlər iki hissədən ibarətdir: Bir qisim rəvayətlərə əsasən dünya axirətlə qarşı qarşıyadır və bunun mənfi tərəfi var; digər bir qisim ayəyə əsasən isə, dünya insanlıq məqamına çatma, və`d olunmuş behiştə əldə etmək məkanıdır. Bu isə dünyanın müsbət yönümüdür.

---

¹ “Ali-İmran”, 185; “Hədid”, 20.

² “Tövbə”, 38.

³ “Ənkəbut”, 64.

⁴ “Nəhcül-bəlağə”, x. 203.

⁵ “Nəhcül-bəlağə”, h. 123.

İndi isə bu zahiri ziddiyyəti araşdırmaqla dünya həyatının əsas məqsədini nəzərdən keçirək. Qeyd etməliyik ki, dünya dedikdə torpaq, səma, ağaclar, dənizlər nəzərdə tutulmur. Yuxarıda sadalananlar əslində Allahın nişanələridir və həmişə Allaha təsbih deyirlər. Dünya dedikdə ölüm və olum arasındakı zaman kəsiyi də nəzərdə tutulmur.

Dünya həyatı dedikdə məzəmmət və mədh olunmuş bir dünya nəzərdə tutulur. Bu dünya bə`zən pisləndiyi halda, bə`zən tə`riflənir. Beləcə, dünyanın iki qisim olduğunu deyə bilərik: Məzəmmət olunan dünya; mədh (tə`rif) olunan dünya.

MƏZƏMMƏT OLUNMUŞ DÜNYA

Məzəmmət olunmuş dünya İslam maarifində “darül-qürur” (məğrurluq diyarı), “mətaul-qəلیل” (çox kiçik matah), “lohvun ləib” (oyun-oyuncaq) kimi yad edilmişdir. Belə bir dünya insanın son məqsədinə çevrilmiş dünyadır. Bə`zən insan dünyanı müstəqil və son hədəf hesab edir. Yə`ni dünyanı kamil bilmir və məqsədi dünyada olanlara çatmaqdır. Belə insan elə düşünür ki, əldə etmək istədiyi hər bir dünya nə`məti onun həyat məqsədidir. Bu halda insan bütün imkanlarını dünyanı əldə etməyə sərf edir. Belələri var-dövlət, məqam qazanmaq üçün elə çalışır ki, öz varlığının mə`nəvi və ruhani tərəfindən qəflətdə qalır. Bu hal davam etdikdə insan axirət həyatını külli olaraq yaddan çıxarır. Axirət həyatından xəbərsizlik, dünyanı son məqsəd bilmək insanı bir sıra qeyri-mö`təbər işlərə sürükləyir. Həmin işlərinə davamsızlığı göz qabağındadır. Belə bir insan yalnız ömrünün sonunda anlayır ki, onun dünyaya münasibəti yalnız puç xəyallardan ibarət olmuşdur.

Ayətullah Cəvadi Amuli məzəmmət olunmuş dünyanı incə ifadələrlə belə təsvir etmişdir: İnsanların bir araya gəldiyi, əqidə və əxlaq məsələlərindən müvəqqəti işlər üçün sui-istifadə etdiyi dünya məzəmmət olunmuş dünyadır. Əslində məzəmmət olunmuş dünya dedikdə insanın yalnız özü üçün nəzərdə tutduğu dünya başa düşülür.

MƏDH OLUNMUŞ DÜNYA

Bəzən isə dünya insanın nəzərində son məqsəd olmur. İnsan dünyaya onu daha yüksək amallara aparın yol kimi baxır. Belə bir dünya kamilliyə çatmaq üçün yüksəliş, tərəqqi nərdivanıdır. Dini əqidəyə əsasən, məhz bu dünya mədh olunmuş dünyadır. Belə bir dünya axirət həyatı üçün müqəddimədir. İnsan öz axirət səadətini məhz bu dünyada müəyyənləşdirir. Dünyada kamilliyə yetişən insan axirətdə də kamil olur. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: “Dünya əkinəcək, axirət isə biçin yeridir.”

*Yüküm tikandırsa, özüm əkmışəm,
İpəksə, zəhmətin özüm çəkmışəm.*

İnsanın dünya görüşü bu prinsiplər üzərində qurulduqda o, mərifət kəsb etməyə, saleh əməllərə cəhd edir. Onun məqsədi axirət dünyasında daha böyük müvəffəqiyyətlərə çatmaqdır.

Məhz dünyaya belə bir münasibətdə onu mədh etmək olar. Belə bir insan dünya həyatına axirətin müqəddiməsi kimi baxır. Onun fikrincə, həyatın dünya dönəmi kamilliyə yetişmək üçün bir müqəddimədir. Bəli, belə bir dünyanı tərif etməyə dəyər.

Məzəmmət olunmuş və mədh olunmuş dünyanın mahiyyəti aydınlaşdıqdan sonra qarşımızda duran sualı cavablandırma bilərik. Qeyd etməliyik ki, dünya və axirət arasında bağlılıq olduğu kimi ziddiyyət də vardır. Mədh olunmuş dünya ilə axirət arasında bağlılıq var və bu müsbətdir. Dünyanı axirət üçün müqəddimə hesab edən insan axirət nəmətlərinə və kamilliyə çatmaq üçün bütün imkanlarını işə salır. Belə bir dünya əslində axirətə birləşmiş sayılır. Yalnız axirət həyatından qəflətdə qalmayan insan dünyada ikən nəzərlərini axirətdən çəkmir. Peyğəmbər və həqiqi rəhbərlərin təbliğ etdiyi gerçək həyat da bu həyatdır. Allahın övliyaları həyatın gerçək məqsədini bu planda tanıtdırmış və insanları ona doğru çağırılmışlar. Belə bir həyat zahirən dünya həyatı sayılsa da, o, mahiyyətcə axirət həyatıdır.

Daim axirət həyatını xatırlayan insan heç vaxt boşluq və durğunluq hiss etmir.

Məzəmmət olunmuş dünya ilə axirət arasındakı əlaqələr isə ziddiyyətlidir və onların bir yerdə olması mümkünsüzdür. Dünya həyatını son məqsəd sayan, daim dünya ləzzətləri ardınca qaçan insan zaman ötdükcə axirətdən uzaqlaşır. Belə ki, hansısa məqamda belə bir insan axirəti tamamilə unudur. Dünyanı son məqsəd sayan insan yeganə sərmayəsi olan ömür sərmayəsini əldən çıxarır və sonda əliboş qalır. Belələrinin dünya həyatında daddığı ləzzətlər isə sanki yoxmuş kimi ötüb keçir. Axirət səfərinə çıxmağa məcbur olan belələri bu çətin yolda azuqəsiz qalır.

Həyat məqsədi olaraq dünyanı yox, axirəti seçənlər isə dünyaya kamilliyə aparan nərdivan kimi baxır. Axirət məqsədli insanlar dünya yox, axirətin həmişəlik ne`mətlərinə çatmaq uğrunda mübarizə aparır.

Ümumiyyətlə, çoxsaylı baxışlara əsasən dünya və axirətə üç yanaşma mövcuddur: dünya və axirətdən yararlanmaq; hər iki dünyanı hədəf götürmək; birini hədəf götürüb o birindən faydalanmaq.

Birinci halda dünya və axirət arasında heç bir ziddiyyət nəzərə çarpmır. İnsan dünya həyatından faydalandığı kimi axirət həyatından da faydalana bilər. Bu halda dünyapərəstlikdən çəkinib axirət barəsində düşünmək lazım gəlir. Belə bir insan həzrət Süleyman kimi həm dünya, həm də axirətdə ilahi ne`mətlərdən faydalanır.

İkinci halda, yə`ni həm dünya, həm də axirət məqsəd kimi götürüldükdə onlar arasında ziddiyyətin mövcudluğu qeyd olunmalıdır. Məqsəd kimi dünya və axirətin yanaşı götürülməsi mümkünsüzdür. Rəvayətlərdə dünya və axirəti bir şəxsin iki adına bənzətmişlər. Yə`ni həmin şəxs bir ata süvar olduqda o biri atdan kənarlaşmış olur.

Üçüncü baxışa əsasən, dünyanı məqsəd götürməklə axirət ne`mətlərindən faydalanmaq ziddiyyətli bir işdir. Axirəti məqsəd götürüb dünya ne`mətlərindən faydalanmaq isə

tamamilə məntiqə uyğundur. Axirət əhli olan bir insanın bütün dünya nəmətlərindən faydalanması mümkündür. Əslində dünya müstəqil şəkildə yaxşı-pisliyi müəyyənləşməmiş bir alətdir. Onun yaxşılığını və ya pisliyini təyin edən isə hansı məqsədlə istifadə olunmasıdır.

İKİNCİ FƏSİL

ÖLÜM NƏDİR?

Ölümün lüğət mənası fəna, puç olmaqdır. Əslində isə ölüm mahiyyət e`tibarı ilə yoxluq deyil, keçiddir. Bu keçid insanı dünya həyatından axirət həyatına aparır. Doğrudan da, ölüm insan üçün yeni bir həyatın başlanğıcıdır. Yeni doğulmuş körpə üçün dünyaya gəliş yeni bir həyatın başlanğıcı olduğu kimi, ölüm də axirət həyatı üçün yeni bir doğuşdur. Başqa sözlə, ölüm əbədi bir həyatın başlanğıcıdır. Qur`ani-kərimdə harada ölümdən söhbət düşürsə “təvəffa” sözündən istifadə olunur. Bu söz özü də mühüm nöqtələri bəyan edir:

“Təvəffa” bir həqiqəti tamamilə əldə etmək imkanındır. Borc sahibi bütün borclarını geri aldıqda ərəblər uyğun sözdən istifadə edirlər. Ölümə münasibətdə “təvəffa” sözünün işlədilməsi insanın özünü bütünlüklə tapması, axirət dünyasına qədəm qoyması mənasındadır. Bu məqamda insan heç nə itirmir. Onun mahiyyəti cismindən yox, daxili “mən”indən ibarətdir. Belə ki, ölüm vasitəsi ilə insan bütün şəxsiyyət və mənliliyini əldə etmiş olur. İnsanın fiziki varlığı, cismi isə tədricən çürüyüb parçalanır. İlahi mə`murların təhvil aldığı çürümüş bədən yox, ruhdur. Qur`an da insanın mənliliyini təşkil edən şeyi nəfs və ruh kimi yad edir.

ÖLÜM HƏYATIN SONUDURMU? ÖLÜMDƏN SONRA HƏYAT VARMI?

Ötən sual-cavabdan aydın oldu ki, insan ölümlə məhv olmur, əksinə yeni bir həyata qədəm qoyur. Əgər ölümü hiss və dərk etmə qüvvələrinin dayanması mənasında qəbul etsək, onda ölüm məhv olmaq kimi başa düşülməlidir. Ölümün gəlişi ilə insanın bütün vücudu gücdən düşür, əl, ayaq, göz öz iqtidarını itirir. Bu isə fani olmaqdan başqa bir şey deyil. Ölümə bu nəzərlə baxmaq onu yox olmaq kimi qəbul etməkdir. Bu halda ölüm insan həyatının sonu hesab olunur.

Digər bir baxışa əsasən ölüm yox olmaq deyil, insan ruhunun digər bir dünyaya keçididir. Bu halda ölüm varlıq rəmzinə çevrilir. Çünki insan fəna olmayıb həyatını digər bir dünyada davam etdirir. Əlbəttə ki, həmin dünyanın maddi dünyamızdan fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Qur`ani-kərim bə`zi mələklərin ölüm əmrini yerinə yetirdiyini bildirir. Bə`zi mələklər peyğəmbərə vəhy gətirdiyi kimi, başqa bir qrup mələk insanların ruhlarını çıxarmaqla məşğuldur. Bəli, mələklər Allah-təalanın aləmdəki mə`murlarıdır. Onlar bir mərhələdə insanlara həyat gətirir, digər bir mərhələdə onu ölümlə müjdələyirlər. Mələklər vasitəsi ilə gerçəkləşən ölüm başqa bir həyata keçiddən başqa bir şey deyil.

RUHUN BƏDƏNLƏ RABİTƏSİ KƏSİLƏ BİLƏRMI?

Həm ilahi, həm də materialist dünyagörüşlərində ruhun bədənə rabitəsi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Materialistlərin əqidəsinə, ruh bütün hallarda bədənə tabedir. Belə ki, cisim sağlam və tərəvətlidirsə, ruh da sağlam və tərəvətlidir. Əksinə, cisim zəiflədikdə ruh da zəifləmiş olur. Materialistlərin fikrinə, maddi əzaların nizama düşməsində ruhun xüsusi tə`siri var. Onlar bədən əzalarının qarşılıqlı tə`sirini qəbul etməklə belə bir nəticəyə gəlmişlər. Başqa sözlə, ruh beyinin kül rəngli maddəsindən, sinirlər silsiləsi tərkibindən başqa bir şey deyil. Yə`ni idraka aid olan bu əzaların tərkibi ruh kimi tanınmışdır.

Öd kisəsindən öd, ağız boşluğundan ağız suyu ayrıldığı kimi, bədən üzvlərinin bir-biri ilə rabitəsi də şüur, idrak, sevinc, kədər, sevgi, nifrət kimi hisslər yaradır.

Materialistlərin nəzərinə, ölüm zamanı bədən əzalarının fəaliyyətdən düşməsi ilə insanın ruhu da varlığını itirir. Çünki onlar ruhu yalnız əzalar arasında rabitə vasitəsi sayırlar. Guya cisim fəaliyyətdən düşdükdə insan külli şəkildə yox olur.

İlahiyyətçilərin mövqeyi materialistlərin mövqeyindən tam şəkildə fərqlidir. İlahiyyətçilər ruhu mücərrəd bir qüvvə sayır, onun bədənə xüsusi bir rabitədə olduğunu bildirirlər. İslam

nəzəriyyəsində ruh və bədən bir-biri ilə müxalif olan iki həqiqətdir. Ölüm bədənin fəaliyyətinə son qoysa da, ruh öz həyatını davam etdirir. Əslində təcəllik baxımından ruh cismə yox, cisim ruha tabedir. Nə qədər ki, ruh bədənle əlaqəsini kəsməyib bədən həyatını davam etdirir. Mövcud əlaqə kəsildikdə bədən dərhal fəaliyyətdən düşür.

Nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, insan bir tam olaraq tək cə ruhdan ibarət deyil. Hər bir tam varlıqda ruh cisimlə birlikdədir. İnsanın mahiyyəti ruh ilə bədənin vəhdətindən ibarətdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu birlik dünya həyatına aiddir. Bərzəx və qiyamət aləmində isə insanın varlığı həmin aləmlərin qanunlarına münasibdir.

Əlbəttə, insanın ruhu ilə cismini iki əsil həqiqət kimi qəbul etmək olmaz. İnsan vahid bir həqiqətdən ibarətdir və həmin həqiqət ruhdur. Cisim isə ruh adlı həqiqətə tabedir. Bir növ ruh kök, cisim isə budaqdır.

Ölüm anında əsil həqiqət, yəni, ruh cismi tərک edir, başqa sözlə, ruhun cisimlə əlaqəsi kəsilir. Ruhla əlaqəsi kəsilmiş cisim təcricən zəifləyib fəna olur.

YUXU VƏ ÖLÜM

Şərif Qur'an ayələrindən belə məlum olur ki, yuxu və ölüm eyni kök və eyni cinsdəndir. Ölüm zamanı ruhla cisim arasındakı rabitə kəsildiyi kimi, yuxu zamanı da uyğun rabitə qət olur. Sadəcə, yuxu zamanı bu rabitənin kəsilməsi ölüm yox, onun bənzəridir. Allah-təala buyurur: “Allah əcəli çatan kimsələrin canlarını onlar öldüyü zaman, əcəli çatmayanların canlarını isə yuxuda olduqları vaxt alır. (Çünki yuxu da ölüm kimidir, yatan zaman ruhun bədənle əlaqəsi kəsilir) Ölümü hökm olunmuş kimsələrin canlarını saxlayar, digər kimsələrin canlarını isə müəyyən bir müddətədek qaytarar.”¹

Digər bir ayədə isə belə buyurulur: “O elə bir Allahdır ki, gecə yuxuya getdiyiniz zaman sizi öldürür.” Bu ayələrdə həm yuxu,

---

¹ “Zumər”, 40.

həm də ölüm haqqında “təvəffa” sözü işlədilmişdir. Yəni bu həmin Allahdır ki, insanların canlarını “təvəffa” edir. Bu sözün ölüm və yuxu haqqında müştərək şəkildə işlədilməsinin səbəbi hər iki halda ruhun cisimdən istifadə etməməsidir. Nə yuxu, nə də ölüm zamanı insanın ruhu onun cismindən faydalanmır. Sadəcə, ölüm zamanı ruhun qayıdışına yol olmur və onun cisimlə əlaqəsi büsbütün kəsilir. Yuxu zamanı isə uyğun əlaqə yenidən bərpa olunur. Yuxu zamanı ruhun cisimdən ayrılma dərəcəsi ölümdə olduğundan daha zəifdir.

Ayətullah Cəvadi Amuli bu barədə belə buyurur: “Yuxu zamanı insanın ruhu cisimlə əlaqəsini kəsir. Bitki həyatında olduğu kimi bütün bağlılıqlar insan bədənindən alınır. Qur`anikərim nəzərinə, bu mərhələdə Allah və ya onun mələkləri insanın ruhunu alır və müəyyən bir fasilədən sonra onu geri qaytarır. Möhlətləri başa çatmış ruhlar isə bir daha geri qayıtmır...”

İmam Cavad (ə) ölüm həqiqətini belə aydınlaşdırır: “Ölüm hər axşam sizin soruşunuza gələn həmin yuxudur. Fərq budur ki, ölüm uzun müddətlidir və insan qiyamət gününədək bu halda qalır. Hər bir insan ölüm yuxusu gedişində hesabsız sayda sevinc və dəhşətlə qarşılaşacaq. Yuxuda olarkən də bu sayaq sevinc və qorxu ilə qarşılaşmaq olar. Bu elə həmin ölümdür, ona hazır olun.

ÖLÜM CAN VERMƏKLƏ, YOXSADİGƏR BİR ƏLAMƏTLƏ GERÇƏKLƏŞİR?

Tibb elminin təsdiq etdiyi təbii ölüm həqiqi ölümdən fərqlənir. Tibb elminin ölüm adlandırdığı gerçəklik ürəyin dayanması və bədəndə qan dövranının kəsilməsindən ibarətdir. Bu proses bəzilərinde sürətlə gedə bilər. Bir çox günahkarların və kafirlərin ürəkləri başqalarına nisbətdə daha tez işdən düşür. Ölüm və çətin canvermə isə fərqli bir işdir. Həqiqi ölüm insanın dünya həyatından bərzəx aləminə keçididir. Bu iş kafirlər və günahkarlar üçün asanlıqla başa gəlir. Əllamə Təbatəbai buyurmuşdur: “Allah-təalanın haqq adlandırdığı ölüm bizim

zahirdə gördüyümüz hiss-hərəkətsiz və məhv olmuş həyat deyil. Bu ölüm elə bir qayıdışdır ki, insan dünya nizamından çıxıb axirət dünyasına daxil olur. Təbii ölümlə həqiqi ölüm arası fasilədə insan öldüyünü bilmir. Təbii ölüm zamanı insan həyatında baş vermiş ötən hadisələri müşahidə edir. İnsan bu zaman özünü unudacaq dərəcədə heyrətlənir. Zaman ötdükcə o baş verənləri anlayır, özü ilə bağlı yaddan çıxardıqlarını yada salır. Amma bu aləmə hansı şəkildə gəlməsi, hansı şəkildə həyatını davam etdirəcəyi, ehtiyaclarını hansı yolla təmin edəcəyi onun üçün qaranlıqdır. Onun gəldiyi aləmdə dünyadakı əlaqələrə oxşar (qohumluq əlaqələri, ticarət əlaqələri) heç bir əlaqə yoxdur. Bu aləmdə hər bir insan öz əqidə, əxlaq və rəftarının bəhrəsinə qonaqdır. Bu aləmdə hər bir insan dünyadan göndərdiyi əməl və rəftarlarla qarşı-qarşıyadır.

Ölümün çatması ilə həm həqiqi olmayan cisim, həm də insana dünyada müvəqqəti verilənlər növbəti dəfə ondan alınır. Ortada yalnız insan və onun əməli qalır. İnsan bərzəx aləminin qeyri-həqiqi bədənində, həmin aləmin xüsusi qanunları ilə meydana gətirilir. Əgər insan dünya həyatında nəfs istəklərinin ardınca getmişsə, dünyada müvəqqəti olaraq əldə etdiklərini itirməklə əli boş qalır. Bu aləmdə insanı misilsiz bir heyrət və sıxıntı əhatə edir.

ÖLÜM ÜMUMİ QANUN OLARAQ BÜTÜN MADDİ MÖVCUDLARA AİDDİRMİ?

Fizikada dünyanın sona doğru hərəkətini təsdiqləyən termodinamika qanunu mövcuddur. Bu qanuna əsasən, varlıq aləmi nizamdan nizamsızlığa doğru hərəkətdədir. Elə bir zaman gələcək ki, bütün cisimlərin hərərəti eyniləşəcək və bu bərabərlik hərəkətsizliklə nəticələnəcək. Birləşmiş qablarda səviyyələr eyniləşənədək mayelər hərəkətdə olur. Elə ki, səviyyələr bərabərləşdi, hərəkət də kəsilir. Əslində, entropiya qanunu adlanan bu qanun istifadəyə yararsız enerjinin istifadəyə yararlı enerjiyə nisbətindən ibarətdir. Ona görə də varlıq zəifləməyə doğru daimi hərəkət edir və bir gün varlıq nizamının

fani olacağı labüddür. Bu qanunun qiyamətdən danışan ayələrlə uyğunluğu var. Qur`ana əsasən dünya nizamı üçün məhdud dövr müəyyənləşdirilmişdir. Bu dövr başa çatdıqdan sonra dünya öz ömrünü başa vurur. Əlbəttə ki, həmin andan xilqət üçün yeni bir dövr başlayır. Aləmlərin Rəbbi belə buyurmuşdur: “Biz göyləri, yeri və onların arasında olanları yalnız haqq olaraq və müəyyən bir müddət üçün yaratdıq.¹ Əllamə Təbatəbai yuxarıda zikr olunan şərif ayə ilə bağlı buyurmuşdur: “Ayədə bildirilir ki, biz istər göyə, istər yerə aid olanları yalnız haqq olaraq yaratdıq. Yə`ni bu yaranış məqsədlidir. Yaranış üçün müəyyən bir dönmə nəzərdə tutulmuşdur və həyat müəyyən olunmuş bu həddi aşmaz. Müəyyənleşmiş vaxt çatdıqda fəna başlayır və həmin fani olmaqda da bir məqsəd var. Demək, gördüyümüz aləmdən sonra başqa bir aləm var və həmin aləmə məad aləmi deyilir.”

Söhbətimizin ötən hissəsində dünya nizamının dağılmasından, maddi varlıq aləminin faniliyindən, ölümdən danışdıq. Bu istiqamətdə həm elmi araşdırmaların nəticələrindən, həm də Qur`anın şərif ayələrindən istifadə olundu. Qur`ani-kərimin bir çox ayələrində ölümün istisnasız olması bildirilir. Ölüm Qur`anın qəti və yəqin hökmlərindəndir. Bəşər tarixində heç bir qrup və ya fərd ölümü inkar etməmişdir. Bu gerçəkliyi təsdiq edən ayələrə nəzər salaq: “Hər kəs ölümü dadacaq”²; “(Ya Məhəmməd) səndən əvvəl də heç kəsə əbədi həyat vermədik.” Belə olan halda sən ölsən, onlar dirimi qalacaq?!”³ Bütün deyilənlərdən belə bir nəticə alınır ki, ölüm ümumi bir qanundur və o bütün cahan, ondakı məxluqlar, o cümlədən, insan üçün qaçılmazdır. Ölüm üçün heç bir istisna nəzərdə tutulmamışdır. Əlbəttə ki, ölüm formaca fərqlənə bilər. İnsanın ölümü ruhun cisimdən ayrılması ilə gerçəkləşir. Aləmlərin ölümü üçün isə qiyamət günü yetişməlidir.

---

¹ “Əhqaf”, 3.

² “Ənbiya”, 35; “Ali-İmran”, 185.

³ “Ənbiya”, 34.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

ÖLÜMÜN ƏXLAQİ VƏ PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİ.

NƏ ÜÇÜN BƏZİLƏRİ ÖLÜMDƏN QORXUR?

Təbii, fitri olaraq hər bir insan özünü sevir. Özünüsevmə insan təbiətinin əsas səciyyələrindəndir. Bu sevgini doğuran insan batinindəki əbədilik meylidir. İnsanın özünü sevməsi hansısa bir zaman kəsiyində məhdudlaşmır. İnsan özünü sevərək əbədi həyat haqqında düşünür. Belə ki, bu gün özünü sevən sabah da, o biri gün də, uzaq gələcəkdə də bu sevgi ilə yaşayacaqdır. Demək, insan varlıqdan xoşlanır, yoxluq hissi onu əridir. Əgər insan təbiətində belə bir meylin varlığı qəbul olunursa, elm və mərifətin bu meyli istiqamətləndirmə imkanı da təsdiq olunmalıdır.

Əgər insan özünü, həyat məqsədini həqiqi şəkildə tanıya bilsə, ondakı əbədilik meyli də düzgün istiqamətdə qərar tutur. Cəhalət və nadanlıq üstün gəldikdə isə əbədilik sorağında olan insan çox böyük azğınlıqlara, şübhələrə düşər olur. Belə ki, bu quyu dərinləşdikcə ondan çıxmaq imkanı da əldən verilir.

İndi müəyyənləşdirək ki, insanın bu meyldən bəhrələnməsi üçün hansı şərtlər mövcuddur. Diqqəti iki nöqtəyə yönəltmək lazım gəlir: İnsan mücərrəd və qeyri-maddi həqiqətdir; insanın həyatı təkcə dünya həyatı ilə məhdudlaşmır.

İnsan həyatının maddi olduğunu və bu həyatın dünya həyatı ilə məhdudlaşdığını güman etsək, əslində təbii yoldan çıxmış olacağıq. Ölümü son bilən insan heç bir rəftar və əməldən çəkinmir. O içindəki əbədilik arzusunu maddi dünyadan imkan qədərincə bəhrələnməklə təmin etməyə çalışsındır. Belə bir insan öz dünya ömrünü uzatmağa və bu dünyadakı ləzzətlərdən imkan həddində çox faydalanmağa cəhd edir. Uyğun məqsədə çatmaq yolunda insan yaxşı-pis heç bir işdən çəkinmir. Ölüm nigarənçılığı Allah-təalanın insan fitrətində qərar verdiyi həqiqətlərdəndir. İnsan məhz bu qorxu sayəsində təhlükələrdən

qaçır, qarşıdakı addımlarını düşünür. Bu nigarançılıq insan üçün müəyyən bir həddə faydalıdır. Amma uyğun hiss üçün də orta bir hədd var. İnsan həddi aşdıqda iztirablara, psixoloji sarsıntılara məruz qalır. Söhbətimizin məqsədi insanların ölüm qorxusunun səbəblərini açıqlamaqdır.

ÖLÜM QORXUSUNUN AMİLLƏRİ

1. Ölüm həqiqətindən xəbərsizlik;

İnsan öz əbədilik arzusu ilə həmişə var olmaq istəyir. Əgər insan ölümü son, dünya həyatını məqsəd bilsə, bütün səylərini həmin bu maddi dünyaya yönəldəcək ki, bu həyatda daha çox qalıb, daha çox ləzzət duysun. Əslində dünyaya bağlılığın, dünya həyatına hərisliyin və ölüm qorxusunun qaynağı insanın batinindəki əbədilik meylidir. Sadəcə, bu meyl düzgün istiqamətləndirilmədikdə uyğun təzahürlər ortaya çıxır. İnsanda axirət yangısı ilə coşan əbədilik meyli doğru yoldan döndərildikdə insan həmin istəyini dünya həyatından faydalanmaqla təmin etmək istəyir.¹ Əllamə Məhəmməd Təqi Cəfəri “İslam irfanı” kitabında yazır: “Ölüm qorxusu ilə bağlı ən dəyərli araşdırmalardan biri İbn Sinanın “Fi dəf’il-ğəm minəl movt” risaləsində qeyd olunmuş araşdırmaadır. O deyir: “Ölümlə bağlı ilkin qorxu və qəm-qüssənin səbəbi insanın dünyaya gözünü qapadıqdan sonra haraya gedəcəyini bilməməsidir. Belə bir insan bilmir ki, ölümdən sonra onu nə gözləyir. Bəli, bu sayaq şəxslər ölüm dönəmindən yox, öz cəhalətlərindən qorxurlar.”²

Amma insan dərk etsə ki, o, mücərrəd bir varlıqdır və ölüm həyatın sonu deyil, onu soraqlayan bir çox nigarançılıqdan qurtarar. Öz əbədilik istəyini düzgün yola istiqamətləndirmiş insan çalışır ki, onun ölümdən sonrakı həyatı rahat və əmin-aman olsun.³

---

¹ Misbah Yəzdi, “Qur`anda əxlaq”, c. 2, s. 153-173...

² “İslami irfan”, c. 76-77.

³ Həmin mənbə.

2. Günah yükünün ağırlığı.

İnsandakı ölüm qorxusunun digər bir səbəbi onun günah yükünün ağırlığıdır. İtaətsiz və günahkar insan ölümün gəlib çatdığını təsəvvür etdikdə əməllərinə görə alacağı cəzadan dərin bir iztirab keçirir.

İnsan ölümdən sonra öz əməllərini görəsidir. Əslində, ölümdən sonra insanın əlində olan yalnız dünyadakı əməlləridir. Dünya həyatında günah və itaətsizlik yükünü ağırlaşdırmış kəs anlayır ki, ölümü daddıqdan sonra öz əməllərinə görə cavab verəsidir. Ona görə də bu sayaq çətin və ağır anların gəlişi onu dəhşətə gətirir.¹

AYƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRƏ ƏSASƏN, ALLAHIN ÖVLİYALARI ÖLÜM ARZULAMIŞLAR. BELƏ BİR ARZU NECƏ İZAH OLUNUR?

Bəzi ayələrə əsasən Allahın övliyaları ölüm arzusundadırlar. Burada incə bir nöqtə var. Allah-təala yəhudiləri yalançı iddialarına görə məhkum edərkən ölüm istəyi məsələsini ortaya qoymuşdur.

Yəhudilər iddia edirdilər ki, onlar Allahın övliyalarından, xüsusi dostlarındanırlar. Guya onlarla Allah arasında xüsusi bir rabitə vardır. Onlar öz iddialarına hədd qoymur, deyirdilər ki, biz Allahın övladlarıyıq.²

Allah onların iddiasını rədd etmək üçün Qur`ani-kərimdə buyurur: “Ey bizim rəsulumuz, yəhudilərə de ki, ey yəhudi camaatı, əgər doğurdan da özünüzü Allahın dostu sayırsınızsa, onda ölüm istəyin.” Halbuki öz əlləri ilə əvvəlcədən göndərdikləri işlərə görə əbədi olaraq ölüm arzulamazlar. Allah sitəmkarların işlərindən agahdır.”³

---

¹ “Əl-mizan”, c. 19, s.267-268.

² Bax: “Maidə”, 18.

³ “Cumə”, 6, 7.

Allah-təala burada istisna bir müqayisə aparmışdır. Yə`ni, doğrudan da, Allaha dost olanlar üçün ölüm Allahla görüşdür. Allaha asi olanlar isə heç vaxt ölüm arzulamırlar.

Bu müqayisədə Allah-təala belə bir arzunun yalnız öz dostları üçün mümkünlüyünü fərz etmişdir.¹

Əsas sual bu oldu ki, Allahın övliyaları ölümü hansı şəkildə arzulayırlar? Doğrudanmı kimsə ölmək istəyir? Doğrudanmı, ölüm istəyi müsbət sayılır? Bu mövzuda müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Onlardan bə`zilərinə nəzər salırıq:

1. Bir qrup insan ölümü arzu olunması işlərdən sayır. Onlar inanırlar ki, əvvəla, insanın ruhu əbədidir və heç vəchlə yox olmur. İkincisi, insanın ruhu dünyaya gəlməzdən əvvəl kamil olmuşdur. Dünyaya gəlişi ilə bu ruh naqisləşmişdir. O öncəki yerinə qayıtmaqla kamala çatır.

Uyğun qrup zikr olunmuş iki nöqtəni əsas götürərək ölümü arzulaması iş sayır. Onların nəzərinə, hər kəs ölüm arzusunda olmalıdır. Çünki insan ölməklə öz əvvəlki kamilliyini əldə edir.

2. Digər bir məktəbin (materializmin) nəzərinə əsasən, ölüm tam yoxluq deməkdir və mənfi yüklüdür. Ölümü arzu etmək olmaz və insan ölümlə yox olur.

3. Üçüncü məktəb, yə`ni İslam məktəbi ölümü həm arzulaması, həm də arzulananmayası işlərdən sayır.

İslam məktəbinin nəzərinə, əvvəla, ruh əbədidir. İkincisi, insan dünyaya gəlməmişdən qabaq kamil olmamışdır. O, dünyaya gəldikdən sonra fəallıq göstərərək naqislikdən kamilliyə doğru hərəkət etməlidir. Demək, İslam nəzərinə, insanda kamilləşmə qabiliyyəti var. Dünya bu kamillik üçün müqəddimədir, insan dünyada çalışaraq öz kamilliyini əldə edə bilər. Ona görə də inkişaf yolunda dünyadan yetərincə faydalananlar üçün ölüm bir arzu olacaq. Çünki onlar dünya həyatı ilə vidalaşib axirətə çatdıqda son məqsədlərini əldə edirlər. (Mürtəza Mütəhhəri)

---

¹ “Əl-mizan”, c. 19, s. 267.

Əksinə, daim günah və çirkin işlərlə məşğul olanlar heç vaxt ölüm arzulamayacaq və ona ikrahla yanaşacaqlar.

Allah övliyalarının ölüm arzulaması o demək deyil ki, onlar bu arzularına çatmaq üçün çalışırlar. Sadəcə, onların batinində Allahla görüş istəyi var. İşdə isə onlar Allahın təqdiri ilə razıdırlar. Yəni heç vaxt özlərini ölmək məqsədi ilə təhlükəyə atmırlar. Onları dünyada qalmaq da narahat etmir. Onlar dünyada olduqları vaxt var qüvvələri ilə çalışır, daha çox axirət üçün bəhrələnmək istəyirlər. Beləcə, daxilində ölüm arzusu olan övliyalər dünya həyatında öz daxili istədlərini işdən saxlamırlar.¹

Burada mühüm və əsas bir nöqtəyə işarə olunmalıdır. Bəzi insanlar həyat çətinlikləri ilə qarşılaşdıqda özlərini öldürür. Bu dəstəni ölüm arzusunda olanlar zümrəsinə qatmalıyıq mı? Əgər belədirsə, intihar edənlərlə ölüm istəyən Allah övliyaləri arasında hansı fərqlər var? Bu sualın cavabında deməliyik ki, ölüm istəyi iki qisimdır: məzəmmət olunmuş ölüm istəyi, mədh olunmuş ölüm istəyi.

MƏZƏMMƏT OLUNMUŞ ÖLÜM İSTƏYİ

Bəziləri ölümü yoxluq bildiklərindən dünyada düşdükləri çətinliklərdən qurtarmaq üçün ölüm arzulayırlar. Onlar bəzən intihara da əl atırlar. Bəziləri isə axirətə inanır və ölümü yoxluq saymır. Onlar dünyanın bəzi çətinliklərinə dözməyib ölüm arzulayırlar. Bu sayaq ölüm istəyi məzəmmət olunmuşdur. Hər iki hal xoşagəlməzdir. Birinci dəstədən olanların məada e`tiqadı yoxdur, ikinci dəstədən olanlar isə Allahın qəzavü-qədərindən narazıdırlar.

MƏDH OLUNMUŞ ÖLÜM ARZUSU

İkinci zümrəni həqiqətən ölümə iştiaqı olan mö`minlər və övliyalər təşkil edir. Onlar ölüm çatmaqla kamil rahatlığa

---

¹ “Qur`anda əxlaq”, c. 2, s. 174, 176.

çatırlar. Onlar dünya həyatında Allaha yaxın məqama nail olmadıqlarından, hər an Allah-təala ilə görüşü arzulayırlar.¹

ÖLÜMƏ ƏMİN OLDUQLARI HALDA NƏ ÜÇÜN İNSANLAR ONU YADDAN ÇIXARIR?

İnsan həyatının ən mühüm və tale yüklü mərhələlərindən biri dünya həyatıdır. Hər bir insan dünya həyatını yaşamağa və bu maddi aləmdə öz istə`dadlarını fəallaşdırmağa məcburdur. O özünü ilahi göstərişlər sayəsində elə tərbiyə etməlidir ki, bu dünyadan axirət dünyasına köçərkən ali insani kamilliklərdən faydalanmış olsun.

Dünya aləmi elə bir təbiətə, xarakterə malikdir ki, insanı ilahi, ruhani, mə`nəvi məsələlərdən qəflətdə saxlayır və onun bütün diqqətini maddi dünyaya yönəldir. Bu yolda yalnız ruhunu qoruyanlar, axirəti son hədəf sayıb dünyanı ona müqəddimə kimi qəbul edənlər qəflətdən yaxa qurtara bilir.²

Məsələni aydınlaşdırıq. İnsan aclıq, susuzluq kimi təbii ehtiyaclarını Allahın verdiyi hisslərlə dərk edir. O bu ehtiyacları tə`min etməyə çalışır. Bu işdə maddi vasitələrdən bəhrələnmək lazım gəlir. Məhz bu məqamda uyğun vasitələrə bağlılıq yaranır. Bu səbəbdən də, adətən, insan zövcəsinə, övladlarına, qohumlarına, yaşadığı məskənə, bir sözlə, onun həyatında iştirakı olan hər şeyə bağlı olur.

Maddiyyata bağlılıq insanın diqqətini mə`nəviyyat və axirət məsələlərindən yayındırır. İnsana elə gəlir ki, onun ehtiyacı yalnız və yalnız maddiyyatdır. Bu səbəbdən də o, axirəti unudur, bütün sə`y və bacarığını maddi ehtiyacların ödənməsinə sərf edir. Beləcə, o, qeyri-məhdud, əbədi axirət həyatından qəflətdə qalır.

Hər bir insan əmindir ki, bir gün ölüm onun yaxasından tutacaq. Ölümlə qarşılaşacağına heç bir şəkk-şübhəsi olmayan bəşər eyni zamanda gələcək haqqında düşünür. Çünki maddi,

---

¹ Cəvadi Amuli “Təsnim”, c. 5, s. 568-572.

² Cəvadi Amuli “Yade-məad”, s. 181-187.

dünyəvi istəklər onun bütün diqqətini təbiət aləminə bağlayır və o, qarşıdakı səfərə e`tinəsiz yanaşır.

Demək, insanların ölümdən qəflətdə qalmasının əsas amili dünya işlərinə ifrat bağlılıq, maddiyyatın düşüncəyə hakim olmasıdır.¹

Ölümü xatırlamağın insan üçün faydası varmı?

İnsanın rəftarında axirət inancının və axirət haqqında düşüncələrin əhəmiyyətli rolu var. Hətta tövhid e`tiqadı da insanın rəftarına bir bu qədər tə`sirli deyil. Axirət e`tiqadı İslamın üçüncü e`tiqad sütünü sayılır. Məadı qəbul etməyən kəs sanki digər iki əsası (tövhid və nübuvvət) da qəbul etməmişdir və İslam dininə daxil olmamışdır. Bəli, ölümlə, dünya həyatından axirət həyatına keçidlə başlayan əbədi həyata inam insanın düşüncə və rəftarında böyük tə`sirə malikdir.²

AXİRƏT HƏYATINA İMANIN DÜNYA HƏYATINA TƏSİRLƏRİ

1. Dünya həyatının ötüriliyinin dərk olunması

Axirət e`tiqadı və onun yada salınmasının insan düşüncəsinə böyük tə`siri var. Belə bir insan özünü və başqalarını daha düzgün qiymətləndirir və anlayır ki, bütün mövcudlar varlıq aləmindən bir zərrə olaraq əbədi bir həyata doğru hərəkətdədir.³

2. Meyllərin tarazlaşdırılması və fəzilətlərin tərbiyəsi

Ötəri dünyanı olduğu kimi qiymətləndirən insan öz daxili istəklərini, meyllərini tarazlaşdırır və qarşıdakı ali məqsədi nəzərə alaraq onlara hədd qoyur.

Məada və ilahi cəzaya inam insanda vəzifə məs`uliyəti yaradır. Axı qarşıda hər bir əməli üçün cəza və ya mükafat

---

¹ Misbah Yəzdi, “Dost dərgahına”, s. 246-248.

² Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai, “Məqalələr məcmuəsi”, c. 2, s. 130.

³ “Məqalələr məcmuəsi”, c. 2, s. 132.

alacağına əmin olan insan necə ola bilər ki, vəzifəsinə biganə yanaşsın?!

İnsanın zərrəcə ağılı olsa, ötəri dünya həyatını əbədi axirət həyatı ilə müqayisə etsə nəinki dünyanı üstün tutmaz, əksinə, əbədi axirət səadətini əldə etmək üçün gecə-gündüz çalışar. Yalnız uyğun məsələlərdən kamil şəkildə xəbərsiz olan insan əlini yanına salıb otura bilər. Ölüm haqqında düşüncələr insanın gözlərindən qəflət pərdəsini götürür, onun diqqətini əbədi həyata yönəldir. Bu düşüncələr insanı cinayətdən, fitnə-fəsaddan çəkindirir. İnsan anlayır ki, Allahın razılığı ziddinə gördüyü bütün işlər əbədi axirət əzabı donunda qarşısına çıxacaqdır.

Demək, nəfs istəkləri və daxili meyllərin tüğyanından qurtulmaq üçün işin sonunda ölümün dayandığını daim düşünməli, ölümdən qəflətdə qalmamalıyıq. Tez-tez xatırlamalıyıq ki, dünya həyatını tərk edib axirətə qədəm qoyasayıq, dünyadakı işlərimizin əvəzini alasayıq. Ona görə də axirət əzabı ilə nəticələnmək heç bir əmələ yol verməməliyik.

Əgər insan dünyanın faniliyini dərk edə bilsə, anlasa ki, ömürün sonu ölümdür və ölümdən sonra dünyada olan nəmətlərin ona heç bir dəxli olmayacaq, var-dövlətə bel bağlamaz, dünya matahına əsir olmaz.

İnsan ölüm və axirəti unutmamaq ruhunda tərbiyə edildikdə bu yaddaş onun üçün bir zəmanət olur. İnsan uyğun inanclar səbəbindən əqidəsini, əməllərini, əxlaqını nəzarət altına alır. Ölüm və axirət həyatına diqqətsiz insan isə bir an ləzzət duymaq üçün istənilən bir cinayətə əl atır.

Nəticədə ölüm və axirətin yada salınması nəinki nəfs azgınlıqlarının qarşısını alır, hətta insanda fəzilətlər də tərbiyələndirir. Daim ölüm və axirət haqqında düşünən insan anbaan əməllərinə nəzarət edir və Allahın razılığını qazanmağa çalışır.¹

Ayətullah Cəvadi Amuli bu barədə buyurur: “Bəyənilmiş əxlaqi sifətlər məadın yada salınması, qiyamətin xatırlanması ilə

---

¹ “Məqalələr məcmuəsi”.

lazımı kamala çatır. Çünki ölüm və qiyamət əzabının yada salınması insanın qəlbini kövrəldir, təvazöyə vadar edir. Qur`ani-kərimdə buyurulmuşdur: “Allahdan yardım diləyin, işlərdə səbirli və dözümlü olun, namazı yerinə yetirin, namaz çox mühüm, böyük və çətin bir işdir. Yalnız allahpərəstlər üçün belə deyil.– O kəslər üçün ki, Allahın hüsurunda dayanacaqlarını, izzət dərğahına üz tutacaqlarını bilirlər.”¹ Ölüm və əzabın xatırlanması belələrini təvazökar, müti edir...”²

3. İctimai ədalətin təmini

İnsan təbiət e`tibarı ilə ictimaidir. Yəni o, cəmiyyət içində yaşamaq üçün xəlq olunmuşdur. Təzad və mənafə`lərin toqquşması isə ictimai zərurətlərdəndir. Cəmiyyətdə güclülər və zəiflər yanaşı yaşayır, güclülər daim hər şeyi özünə götürmək istəyir. Bu halda həmin zümrə həddi aşıb fəqirlərin haqlarına təcavüz edir. Belə bir məqamda bütün ictimai təbəqələrin hüquqlarını qorumaq üçün qanunlar tənzimləmək lazım gəlir. Amma bu qanunların işə salınması onların hazırlanmasından da mühümdür. Bu gün qanunverici orqanlar hansısa bir həddə cəmiyyətləri nizama sala bilmişlər. Lakin bütün bu qanunlar yalnız zahiri fəsadlara qarşı yönəlmişdir. Bu yolla gizli xətəların qarşısını almaq mümkünsüzdür. Bundan əlavə, əgər qanun icraçıları həmin qanunlardan sui-istifadə etmək istəsələr, onların qarşısını nə ala bilər? Məhz bu məqamda bəşəri hakimiyyətlər ictimai ədalətin təmin olunmasında çətinliyə düşər olur. Amma ictimai proqramlara iman və Allah qorxusu üzərində qurulmuş cəmiyyətlər belə deyil. Qanunun ən üstün şəkildə yerinə yetirilməsinin zamini ölümdən sonrakı həyat və axirət cəzalarına inamdır.³

Sonda bə`zi nöqtələri qeyd etmək lazım gəlir. Ölüm və ölümdən sonrakı həyat haqqında düşüncələr insan ömrünə acılıq

---

¹ “Bəqərə”, 45, 46.

² Cəvadi Amuli, “Qur`anda məad”, c. 4, s. 52, 53.

³ Cəfər Sübhani, “İnsan və dünyanın məadı”, s. 19.

gətirmir, onu hər hansı fəaliyyətdən uzaqlaşdırmır. Həyati işlərdə insanı hərəkətə gətirən ehtiyac hissidir. Ölüm və axirət haqqındakı düşüncələr bu ehtiyac hissini aradan qaldırmır. Bəli, axirət inancı və axirətin yada salınması insanı nəfs istəklərinə çatmaqda ifratçılıqdan çəkindirir. İnsan inanır ki, gördüyü hər bir işin əvəzini nə vaxtsa alacaq. Beləcə, insan öz sə'y və bacarığını xeyir işlərə sərf etməyə çalışır.

Demək, ölümün yada salınması, dünya həyatının ötüriliyinin xatırlanması insanı vadar edir ki, əlinə düşən fürsətlərdən səmərəli istifadə etsin. Belə bir mə'nəvi hala malik insan ömrünü boş-boş işlərə sərf etmir, ali məqsədlər uğrunda daim fəaliyyət göstərir.¹

---

¹ “Məqalələr məcmuəsi”, c. 2, s. 132.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

ÖLÜMÜN GERÇƏKLƏŞMƏSİ

İNSANIN RUHUNU ALLAH ÇIXARIRMI?

RUHUN ÇIXARILMASINDA MƏLƏKLƏR İŞTİRAK EDİRMİ?

Belə görünə bilər ki, uyğun mövzu ilə bağlı bəzi Qur'an ayələri ziddiyyətli bəyanatlar verir. Qur'ani-kərimdə ruhların çıxarılması üç şəkildə təqdim olunur: Ruh çıxaran Allahdır¹; Ruh çıxaran ölüm mələyidir²; Ruh çıxaran ilahi mələklərdir³.

Ayələr arasında zahirən ziddiyyətlər nəzərə çarpır. Axı insanların ruhunun çıxarılması kimin öhdəsindədir? Bu iş təkcə Allahın öhdəsindədir, yoxsa mələklər də onda iştirak edir? Əgər mələklərin iştirakı varsa, bu iştirak hansı formadadır? Uyğun sualların cavabında deyə bilərik ki, insanların ruhunu çıxarmaq yalnız və yalnız Allahın ixtiyarındadır. O heç bir vasitə olmadan istənilən bir anda insanın canını ala bilər. Kimsə Allahın iradəsi qarşısında durmaq qüdrətində deyil.

Amma Allah-təala, bu işi bəzən Əzrail kimi yaxın mələyinə, bəzən də bir dəstə mələyə tapşırır. Əslində ölüm mələyi və onun köməkçiləri yalnız Allahın izni ilə bu işi görür. Onlar yalnız vasitədirlər. Axı mələklərin heç bir müstəqilliyi yoxdur. Kağız üzərində çəkilmiş xətt haqqında üç fikir söyləmək olar: “Xətti qələm çəkdi”; “xətti əl çəkdi”; “xətti insan çəkdi”. Əslində bu işi görən insandır. Bununla belə uyğun işi müxtəlif formalarda bəyan etmək olur.

Ruhun çıxarılması da eyni məzmundadır. Həqiqət budur ki, ruhun çıxarılması Allahın ixtiyarındadır və kimsə bu işə

---

¹ Bax: “Zumər”, 42.

² Bax: “Səcdə”, 11.

³ Bax: “Ən'am”, 61.

müdaxilə edə bilməz. Amma Allah özü bu işi bə`zən ölüm mələyi kimi vasitələrə aid etmişdir.

Demək, ölüm mələyi və onun yardımçıları müstəqil şəkildə, Allahın iradəsi olmadan bu işi görə bilməzlər. Onların hər biri mütləq şəkildə Allahın əmrlərinə tabedirlər və heç bir vəchlə ilahi iradəyə qarşı çıxma bilməzlər.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Qur`an ayələri arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Ruhların çıxarılmasında nəzərə çarpan fərqlər yalnız vasitələrin işə salınması ilə bağlıdır.¹

Müxtəlif mərtəbə və məqamlı insanların ruhları müxtəlif şəkillərdəmi çıxarılır?

Ötən sualda haqqında danışdığımız üç ayədən mə`lum olur ki, insanların məqamına uyğun olaraq onların ruhları da müxtəlif şəkillərdə çıxarılacaq. Həzrət Əlidən (ə) nəql olunmuş bir rəvayətə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ruhların çıxarılmasındakı fərqlər insanların Allaha yaxınlıq dərəcəsindən doğur. Allah ona yaxın olanların ruhunu heç bir vasitə olmadan alır. Belə insanlar bəşəriyyətin ən kamil insanları sayılır.

İkinci qrupdan olan insanlar xüsusi üstünlüklərə malik olsalar da, birinci qrupun nail olduğu dərəcəyə çata bilməmişlər. Belələrinin ruhunu Allaha yaxın mələklərdən olan Əzrail çıxarasıdır.

Üçüncü dəstəni iman baxımından zəif, günahkar insanlar təşkil edir. Belələrinin ruhunu ölüm mələyinin yardımçıları çıxarasıdır. Mələklər günahkarların ruhunu işgəncə ilə, mö`minlərin ruhunu isə rahatlıqla çıxarırlar.²

---

¹ “Əl-mizan”, c. 7, s. 132.

² Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai, “İnsan əvvəldən sonadək”, s. 66-68.

ÖLÜM MƏLƏYİ RUHU ÇIXARAN ANDA HANSI ŞƏKİLDƏ GÖRÜNƏR?

Ayə və rəvayətlərdən məlum olur ki, ruhların çıxarılmasında fərqlər mövcuddur. Mələklər müxtəlif insanlarla fərqli rəftar edirlər. Kimi ilə çox gözəl bir simada məhəbbətlə, kimi ilə qəzəb dolu çöhrə ilə rəftar edilir.

Ruhu çıxaranın hansı formada olması barədə bir hədisi nəzərdən keçirək: Həzrət İbrahim ölüm mələyinə dedi: “Günahkara görüldüyün surətdə özünü mənə göstərsənmi?” Ölüm mələyi dedi: “Səndə buna dözümlü yoxdur.” Həzrət İbrahim buyurdu: “Taqətim olar.” Ölüm mələyi ərz etdi: “Üzünü məndən çevir, sonra mənə bax.” Həzrət İbrahim, beləcə, üzünü çevirib sonra ölüm mələyinə nəzər saldı. Onun qarşısında qara çöhrəli, tükləri biz-biz dayanmış üfunətli qoxu verən, qara libaslar geymiş bir kişi dayanmışdı. Onun ağzından və burnunun iki dəliyindən tüstü çıxırdı, od dilimləniydi. Həzrət İbrahim bu səhnəni görüb özündən getdi...¹

Bəs həzrət İbrahimin qarşısında gözəl çöhrə ilə dayanmış ölüm mələyi necə oldu ki, çirkin bir sifətə düşdü? Deməli ki, mələklər mücərrəd, qeyri-maddi varlıqlardır. Maddə üçün zaman, məkan, həcm, forma kimi məhdudiyyətlər var. Mücərrəd varlıqlarda isə bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur. Mələklər maddi olmadıqlarından onlarda maddənin xüsusiyyətləri yoxdur. Onlar forma qəbul etmirlər.² Əgər mələklər belədirsə, onların görünüşündən danışan rəvayətlər nəyə əsaslanır? Qeyd etməliyik ki, bütün bu xəbərlər “təməssül” bəbındandır. “Təməssül” isə “təşəkküldən” fərqlənir. Mələyin insan surətinə təməssülü dedikdə onun insan idrakı tutumunda surət almasıdır. Hansı ki, insanın idrak tutumunun fəvqündə gerçəklik bambaşqadır. Mələyin insan formasına təməssülünün

---

¹ Əl-Hüveyzi, “Təfsire-Nurus-səqəleyn”, c. 4, s. 226.

² “Qur’an maarifi”, s. 244-246.

təşəkkülündən fərqi odur ki, təşəkküldə həm insan idrakında, həm də xaricdə surət eyni olur.¹

Qur`an Cəbrailin Məryəmə görünməsi haqqında buyurur: “Cəbrail Məryəmə insan surətində təməssül etdi.”² Bu o deməkdir ki, Cəbrail Məryəmin idrakında bəşər surətində hiss olundu. Bu isə Cəbrailin həqiqətən insan şəklinə düşməsi deyil. Məryəmə insan surətində görünən Cəbrail həqiqətdə başqa halda idi. Təməssül dedikdə bir şeyin insana maraq göstərdiyi şəkildə görünməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, dünya Həzrət Əliyə (ə) gözəl bir qadın şəklində göründü. Çünki ümumi fikrə əsasən, insan gözəl qadına daha çox aldanır.³

Deyənlərdən belə bir nəticə alınır ki, əvvəla, mələklər mücərrəd, qeyri-maddi varlıqlardır. İkincisi, mələklə insan arasındakı rabitə yalnız təməssül şəklində ola bilər və mələkdə təşəkkül imkanı yoxdur. Söhbətimizin bu hissəsindəki sualı cavablandırmağın vaxtı çatır. Demək, ölüm mələyi və onun köməkçiləri ruh çıxarılan zaman xüsusi bir formada olurlar. Onların forması yalnız ihtizar (canvermə) halında olan insanın idrakında mövcuddur. Başqa sözlə, ölüm mələyi və başqa yardımçı mələklər saf və işıqlı ayna kimidir. Onlar can verənin qarşısında dayandıqda can verən şəxs bu aynada öz axirət sifətini, əxlaqını, e`tiqadlarını görür. Bir növ can verən kəs ölüm mələyini öz bərzəx simasında müşahidə edir. Rəvayətlərə əsasən mö`minlərin ruhunu çıxaran mələklər gözəl, kafirlərin ruhunu çıxaran mələklər isə çirkin simada olur.

Bir sözlə, ölüm zamanı mələyin siması can verən şəxsin e`tiqad və əməllərindən asılıdır. Əgər can verənin əməlləri, niyyəti və e`tiqadı pakdırsa, onun gördüyü mələk də dilruba olasıdır. İnsanın əməlləri çirkin olduqda ölüm mələyi də qorxunc və çirkin olur.

---

¹ “Əl-mizan”, c. 17, s. 13.

² “Məryəm”, 17.

³ “Əl-mizan”, c. 14, s. 36-40.

ÖLÜM MƏLƏYİ BİR NEÇƏ NƏFƏRİN CANINI EYNI BİR VAXTDA ALA BİLƏRMİ?

Mələklər mücərrəd varlıq olduqlarından onlar üçün zaman və məkan kimi məhdudiyətlər yoxdur. “Mələk burada var, orada yoxdur” demək düzgün deyil. Mələyin bir yerdə olması onun başqa yerdə olmasını mümkünsüz etmir.¹

Bir halda ki, həm ölüm mələyi, həm də onun canı çıxarması mücərrəddir, demək, bu mələk insanın mücərrəd ruhunu xüsusi bir qüvvə ilə çıxarır. Bütün bunlar üçün zaman və məkan məhdudiyətləri yoxdur. Bu səbəbdən də mələyin bir insanın canını almağa məşğul olması onun ikinci insanın canını almasına mane olmur. Ölüm mələyi mücərrəd varlıqdır və eyni bir zamanda müxtəlif yerlərdə olub ayrı-ayrı insanların canını ala bilər. İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Ölüm mələyindən soruşuldu: “Eyni bir vaxtda ayrı-ayrı ruhları necə çıxarırsan?” Axı onların bə`zisi qərbdə, bə`zisi şərqdədir? “ Ölüm mələyi cavab verdi: “Mən həmin ruhları özümə tərəf çağırıram və onlar da eşidirlər.”²

---

¹ Cavadi Amili, “Qur`anda insanın surət və xarakteri”, c. 14, s. 319.

² “İnsan başlanğıcdan sonadək”, s. 66, 67.

BEŞİNCİ FƏSİL

ÖLÜMÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ÖLÜM ZAMANI MƏLƏKLƏRİN İNSANLARLA RƏFTARI EYNİDİRMİ?

İstər ilahi ayələr, istər mə`sumlardan nəql olunmuş rəvayətlərdə mələklərin insanlarla fərqli rəftar etdiyi bildirilir. Bu rəftar insanların e`tiqadlarından, nəfsani xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Mələklər mö`minlər və salehlərlə mərhəmətli davranır, kafirlər və münafıqlərlə qəzəbli rəftar edirlər.¹

ÖLÜM MƏLƏKLƏRİNİN MÖ`MİNLƏRLƏ RƏFTARI

Qur`an bu barədə buyurur: “Pəhrizkar o kəslərdir ki, mələklər onların canını pak-pakizə halda alar və onlara deyərlər: “Salam olsun sizə!”²

Mö`minlər və saleh bəndələr axirət həyatına köçərkən ilkin mərhələdə mələklər tərəfindən qarşılanacaqlar. Onlar misilsiz bir şərəfətlə behiştə müjdələnenlər.

Rəvayətdə nəql olunur ki, Həzrət Peyğəmbərdən sual olundu: “Ölüm mələyi insanın canını necə alır?” Həzrət buyurmuşdur: “Mö`min ölən zaman ölüm mələyi onun kənarında qul ağasının yanında dayandığı kimi dayanır. O və onun yardımçıları mö`minin yanında dayanıb ona yaxınlaşmırlar ki, əvvəlcə ölüm mələyi salam verib, onu behiştə müjdələsin.”³

Ömrünü Allaha dərin e`tiqadla keçirmiş, ömür boyu Allahın razılığı üçün çalışmış insan öz əqidə və əməlinin nəticəsini bərzəxə keçid dalanında axirət həyatına adlayarkən görəcəkdir.

---

¹ Cəfər Sübhani, “Mənşure-Cavid”, c. 9, s. 218.

² “Nəhl”, 32.

³ “Qur`anda məad”, c. 4, s. 199, 200.

MƏLƏKLƏRİN KAFİRLƏR, MÜNAFİQLƏR VƏ GÜNAHKARLARLA RƏFTARI

Qur`ani-kərimin çoxsaylı ayələrində ruh çıxaran mələklərin rəftarı və onlarla günahkarlar arasındakı söhbətlər bəyan olunmuşdur.

1. Küfr halında dünyanı tərk edənlər haqqında:

“Mələklər canlarını alanda, onların üzlərinə və arxalarına vuranda, onlara yandırıcı əzabı dadın” deyəndə kafirlərin çətin halını görəydiniz.”¹ Oxşar tə`birlərlə mübarək “Mühəmməd” surəsinin 27-ci ayəsində də rastlaşırıq. Həmin ayədə münafiqlər nəzərdə tutulur.²

Mərhum Şahabadi bu ayələrə əsaslanaraq bildirir ki, mələklər iki dəstədir: Bir dəstə axirət işlərinə baxır, digər bir dəstə dünyada Allah əmrlərini yerinə yetirir. Dünya mələkləri günahkar insanın öz ömrünü bütünlüklə çirkin işlərə sərf etdiyini gördükdə ölüm anında alçaldıcı bir yanaşma və işgəncə ilə onu vurub dünyadan çıxarırlar. Daha sonra belələri axirət mələklərinə təhvil verilər. Onlar da bu asi və itaətsiz bəndəni görüb onun üzünə-üzünə çırpırlar.³

---

¹ “Ənfal”, 50.

² Misbah Yəzdi, “Əqidələr təlimi”, s. 405.

³ “Qur`anda məad”, c. 4, s. 204, 205.

2. Dünyada təkəbbürlə dolananlar haqqında:

Günahkarlar mələkləri görəndə gün mələklərdən xoş xəbər görməzlər. Əksinə, onlara deyirlər: “Ey azğınlar, (İlahi rəhmətdən) məhrum qalın.”¹

3. Can verərkən öz canına zülm etmiş sayılanlar haqqında:

“Ruhu çıxarılanda zalım və sitəmkar olaraq ölənlərdən mələklər sorar ki, nə iş gördünüz? Onlar cavab verərlər ki, biz yer üzündə zəif (cahil və kafir hakimlərə əsir) idik. Mələklər deyər: “Məgər Allahın yeri geniş deyildimi ki, səfər edəsiniz?” Onların yeri cəhənnəmdir və dönəcəkləri yer çox pis yerdir.”²

4. Allaha iftira yaxıb, onun adından yalan danışan, Allahın rəsulunun sözünü qəbul etməyənlər haqqında:

“Ölüm dartışmasında giriftar olmuş zalımların halını görəndə. Mələklər onların ruhunu çıxarmaq üçün qəhr-qəzəb əllərini açmışlar və deyirlər ki, canlarını tənələrindən çıxarın. Bu gün əzab və xarlıq cəzası çəkin...”³

Bir sözlə, ruh çıxaran mələklərin asilərlə rəftarının nəticəsi olaraq onlar axirətə qədəm qoyduqları ilk andan ilahi əzaba düşər olurlar. Öz daxili istədlərinə diqqətsizlik göstərən, ilahi mənşəsini unudan, bütün ömrünü maddi həyatını təmin etməyə yönəldən insan ruhu bədənidən çıxarılanda heç bir azuqəsiz axirət aləminə köçür. Bu insan dünya həyatında olarkən öz ruhani yönümü haqqında qətiyyənlə düşünməmişdir. Ona görə də o, axirət aləminə misilsiz üzüntü içində daxil olar.

---

¹ “Fürqan”, 22.

² “Nisa”, 97.

³ “Ən`am” 93.

Bəli, belə bir insan Allahın ən böyük ne`məti olan insani ruhuna diqqətsizliklə həmin əmanətə xəyanət etmiş və bu səbəbdən də ilahi mələklər tərəfindən düşmən bir münasibətlə qarşılaşmışlar.

BƏZİ İNSANLARIN ÇƏTİN ÖLÜMÜNÜN SƏBƏBİ NƏDİR?

Ötən sual-cavablardan aydın olur ki, ölüm zamanı hər bir insanla onun əqidə və əməlləri əsasında rəftar olunacaq. Yəni ruh çıxarılarəkən insanın ömür boyu gördüyü işlər nəzərə alınır. Əgər onun e`tiqad və rəftarı düzgün olmuşsa, ona salam və behiştə müjdə verilir. Əgər insanın əqidə və rəftarı çirkin olmuşsa mələklər ona işgəncə verərək zəlilliklə bərxə aləminə aparırlar.

Şübhəsiz, əgər günahkar insan tövbə və səhvlərini aradan qaldırmaqla özünü yüngülləşdirməsə, ağır günah yükü əqidə şəklində onun ruhuna hakim olacaq və ruhu bədənindən ayrılarkən bütün nöqsanları ilə birdəfəyə üzləşəcək. Bu görüş ona daxili bir işgəncə və əzab olacaq. İnsan müəyyən işlərə məşğul olduqda bir çox dərdlərini unudur. Elə ki, həmin işlərdən ayrılır, dərdlər də təzələnir.¹ Görəsən insanın can verməsini batil əqidə və əməllərdən savay da nə isə ağırlaşdırırmı? Burada bir müqəddimə vermək lazım gəlir. İnsanın məcburi olaraq gəlib bir müddət qalmalı olduğu aləm dünya aləmidir. İnsan bu aləmə daxil olmaqla iki növ idrak əldə edir:

1. Bu idraklardan biri dünyanın olanlarına aiddir: Burada Allah-təala, onun sifətləri, ilahi mövcudlar, yer, səma insan tərəfindən dərk oluna bilər.

2. Digər bir idrak e`tibar olunmuş işlərə aiddir. Bu işlər cərgəsində bəşəriyyət tərəfindən yaradılmış mülkiyyət, nəzarət kimi işlər dayanır. Bu işlər insanlar tərəfindən ortaya çıxarılmışdır və müvəqqəti xarakter daşıyır. Məsələn, insanın bir

---

¹ Misbah Yəzdi, “Məsənəvinin tərcümə və təfsiri”, c. 6, s. 271, 272.

imzası ilə nazir olmaq, eləcə də, həmin bir imza ilə nazirlikdən uzaqlaşdırılmaq mümkündür.

Digər bir tərəfdən insanda iki yönüm var: Ruh və cisim. Bu dörd cəhəti nəzərə alaraq insan çalışmalıdır ki, insanlıq yolunu tərk etməsin. Əgər insan öz ruhani və cismani yönümünü tanısa hər iki baxımdan vəzifəsinə əməl edər. Həmçinin gerçək və ʻtibari işlərini anlayar və hər iki istiqamətdə öz rolunu yetərincə ifa edər. İnsan kamil bir tanışlıqla nəinki dünya həyatını xoşbəxt yaşayar, hətta dünyadan axirət aləminə köçərkən avara qalmaz. Bu sayaq dərrakəli insan hara getdiyini anlayır, tutduğu doğru yolu diqqətlə izləyir, ölümdən sonrakı həyat üçün lazım olan azuqəni hazırlayır.

Amma öz ruhani yönümündən xəbərsiz olan, gerçəkliyə diqqətsizlik göstərən insan bütün səy və bacarığını təbii yönümünə sərf edir. Qur`ani-kərim bu barədə buyurur: “Onlar yalnız özləri haqqında düşünən güruhdur.”¹

Bu zümrədən olan insanlar bütün güclərini rifah və asayişlərinin təminatına sərf edirlər. Onlar dünya işlərinə o qədər baş qatırlar ki, təcridən yaranmış məqsədini yaddan çıxarırlar. Yalnız dünya həyatı haqqında düşünən insan bütün ömrünü müvəqqəti dünya məqamı qazanmağa sərf edir. Belələrinin fikri-zikri, məsələn, müavinlikdən rəisliyə qalxmaqdır. Onlar unudurlar ki, uzun əzab-əziyyətdən sonra əldə edəcəkləri rəislik müvəqqətidir və onların bu məqamdan uzaqlaşacağı gerçək bir həqiqətdir.

Öz istək və arzusu ilə canını bu sayaq zülmətə salan insan ölümü çatanda hansı hala düşəcək?!

Həqiqi mənliyindən xəbərsiz, ali məqsədlərə diqqətsiz insan ölüm zamanı bir çox çətinliklərə düşər olur. Xeyli müddət ötməlidir ki, belə bir insan dünyadan getdiyini anlasın. Həqiqətdə ölüm dünyadan bərzəxə keçiddir. Yalnız dünya həyatı haqqında düşünlərin dünyadan bərzəxə keçidi böyük çətinliklərlə müşayiət olunur. Çünki onlar yalnız maddi və

---

¹ “Ali-İmran”, 154.

müvəqqəti işlərlə məşğul olmuşlar və ölümün gəlişi ilə hər şeyi itirmişlər. Narkotik maddələrə vərdiş vermiş insan da belə bir hal keçirir. Onu narkotik maddədən məhrum etdikdə ağrı-acıya düşər olur. Çünki onun bağlılığı yalnız həmin maddəyədir.

Kimliyini və axirəti unutmuş, dünyaya aludə insan da ölüm zamanı bütün olanlarını itirir. Onun bağlılığı, aludəliyi isə yerindədir. Bu bağlar bir-bir qırılmasa, ölüm gerçəkləşmir.¹ Ona görə də Qur`anda dünyanı kiçik matah və müvəqqəti sayır. Doğurdan da, ölüm zamanı insan bütün olanlarını əldən verir. Qur`an insana xəbərdarlıq edir ki, belə bir xəstəliyə düşər olmasın. Çünki müvəqqəti dünya matahına aludəliyin nəticəsi yalnız çətin can verməkdir. Qur`ani-kərimdə buyrulur: “Sizi ilk öncə yaratdığımız kimi təkbətək hesab üçün yanımıza qayıdacaqsınız. Sizə nə var-dövlət vermişiksə, hər şeyi atacaqsınız, sizinlə onlar arasında ayrılıq düşəcək və hamısı məhv olacaq.”²

Ayətullah Cəvadi Amuli dünyaya bağlılıq haqqında buyurur: “Qur`anın təkrar-təkrar yada saldığı məsələlərdən biri dünyadan çəkinməkdir. Çünki biz dünyadan hər cür yalan görmüşük. Başımıza nə gəlmişsə, bunun səbəbi dünyaya bağlılıqdır. Hər kəs abır-həyasını itirdisə, bunun səbəbi onun dünyaya bağlılığı oldu. Hər kəs abır-həya qazandısa, bunun səbəbi dünyaya aldanmaması oldu...Bizi Allahdan uzaqlaşdıran və Allahdan qeyrisinə məşğul edən hər şey dünyadır. Var-dövlət, elmə məşğul olanın dünyası elmdir. İstər mala, istər elmə görə qürrələnmək dünyaya bağlılıqdır. Daha çox elm qazanıb özünü başqalarından üstün saymaq niyyətində olan insan var-dövlət yığıb özünü ən böyük sərmayədar kimi təqdim etmək istəyən insanın oxşarıdır. Bə`zən insan uzun-uzadı ibadətlərin əziyyətinə Allah razılığı üçün yox, özünü zahid göstərmək üçün dözüür. Bu da dünyaya bağlılıqdır.”³

---

¹ “Qur`anda insanın surət və xarakteri”, c. 14, s. 215.

² “Ən`am” 94.

³ “Qur`anda əxlaq mərhələləri”, c. 11, s. 125.

Sualın cavabı olaraq xülasə şəkildə deyə bilərik ki, insanın ölümünü yanlış əqidə və ləyaqətsiz əməllərdən əlavə, dünyaya bağlılıq da çətinləşdirir. Bəli, can verməni ağırlaşdıran ən mühüm amillərdən biri də dünyaya aludəlikdir. İnsanın dünyaya ifrat diqqət və bağlılığı səbəb olur ki, o ruh cismindən çıxarılarəkən ağır işgəncələrə və ağrılara düçar olsun.

ALTINCI FƏSİL

ÖLÜM ZAMANI

HƏR BİR İNSANIN ÖLÜM VAXTI ƏVVƏLCƏDƏN MÜƏYYƏN OLUNUBMU?

Bu mühüm sualı cavablandırmaq üçün əvvəlcə bir neçə məsələyə nəzər salmalıyıq:

Əcəl

Bir çox Qur'an ayələrinə əsasən, dünyada nə varsa, onun əcəli var. Beləcə, insan da ümumi əcəl gerçəkliyinə tabedir.

Qur`anda əcəl iki mə`nada bəyan olunmuşdur: Müddətin başa çatması və müddətin sonu. Bizim söhbətimizdə ikinci mə`na nəzərdə tutulur. Əgər deyilirsə ki, insanın əcəli var, demək, nə vaxtsa onun dünya ömürü sona çatır.

Hər bir mövcudun əcəli üçün hədd var və bu hədd ölçüləsi həddir. Onda dəyişikliklər də ola bilər. İlahi müqəddərat da bu sayaq dəyişilə bilər.

Ayə və rəvayətlərə əsasən, əcəl iki qisimdir:

Qur`anda “müsəmma” kimi xatırlanmış qəti əcəl;

Qur`anda sadəcə əcəl adlandırılmış asılı əcəl.¹

Qəti, müsəmma əcəl dəyişməz olsa da, müəlləq əcəl ilahi müqəddəratlardan olaraq dəyişkəndir. Onun şərtləri var və bu şərtlər ödənmədikdə əcəl gerçəkləşir.²

---

¹ “Əcəle-Muəlləq”.

² “Qur'an maarifi”, s. 212.

Lövhe-məhfuz və lövhə məhv və isbat

Aləmdəki bütün hadisələr, o cümlədən insanın əcəli “lövhe-məhfuz” adlanan lövhədə qeyd edilmişdir. İnsanların ölümü, ömürlərin uzunluğu, ölümün zaman və hal kimi səciyyələri həmin lövhədə öz əksini tapmışdır. Lövhə-məhfuzda nə yazılmışsa, o dəyişməzdir. Qur`an insanların əcəlindəki tə`xir haqqında buyurur: “Allah heç vaxt kimsənin əcəlini vaxtı çatdıqda tə`xirə salmaz.”¹ Lövhə-məhfuzda qeyd olunmuş əcəl ilahi qəzavü-qədərlə xətm olan əcəldir.

Lövhe-məhfuzdan əlavə də lövhə var. Bu lövhə məhv və isbat lövhəsi adlanır. Bu lövhədə hadisələr bütün xüsusiyyətləri ilə dəqiq şəkildə qeyd olunmuşdur. Orada hadisənin müqəddiməsi, ortaya çıxma zəminəsi də bəyan olunmuşdur.

Hadisələr bu lövhədə bütün şərtləri ilə əks olunmuşdur. Əgər həmin şərtlər ödənməsə hadisə də gerçəkləşmir. Məsələn, bir gün həzrət Peyğəmbər (s) səhabələri ilə birlikdə əyləşdiyi vaxt qoca bir kişi yoldan ötür. Həzrət buyurur: “Bu şəxs səhraya gedir və bir ilan onu çalacaq” Təsadüfən həmin gün günorta səhabələr kişini dalında çır-çırpı səhradan qayıdan görürlər. Onlar Peyğəmbərdən (s) soruşur: “Ya rəsuləllah, bu, ilan çalacağını xəbər verdiniz kişi deyilmi?!” Həzrət buyurur: “Qoyun yaxın gəlsin.” Sonra bu yəhudi kişini çağırıb dedilər: “Dalındakı çırpını yerə qoy və aç.” Kişi deyilənə əməl etdikdə çırpının arasında bir ilan görünür. Həzrət buyurur: “Bu şəxsin ilan vurması müqəddər olmuşdu. Amma sübh evdən çıxarkən sədəqə verdiyindən həmin bəladan xilas oldu.” Bəli, həzrətin xəbər verdiyi hadisə məhv və isbat lövhəsində qeyd olunmuşdu. Amma həmin hadisənin gerçəkləşməsi üçün sədəqə verməməsi şərt qoyulmuşdur. Əgər o sədəqə verməsəydi, şübhəsiz, ilan onu çalası idi. Şərt ödənmədiyindən kişinin ölümü gerçəkləşmədi. O, sədəqə ilə ölümünü tə`xirə saldı. Unutmamalıyıq ki, lövhə-

---

¹ “Münafiqun”, 11.

məhfuz və lövhə məhv və isbat arasında heç bir fərq yoxdur. Qəti müəyyənləşmiş əcəllər Lövhə-məhfuzda, şərtlənmiş əcəllər isə lövhə məhv və isbatda qeyd olunmuşdur.¹

Ayətullah Cəvadi Amuli bu barədə buyurur: “İnsan hərəkətli olduğundan və onun yolu təbiətdən keçdiyindən bu hərəkət üçün təbii bir sonluğun olması labüddür. Məhz bu sonluq ölüm kimi yad edilir... İnsanın ömrü müqəddəratdan olduğu üçün dəyişə bilər. Dua, sədəqə, sileyi-rəhm onu artırır, müxtəlif günahlar isə onu azaldar. Dəyişməz ölümdür və hər bir yaranmış onu dadasıdır. Ölümün vaxtı isə dəyişə bilər.² Uyğun suala son olaraq belə cavab veririk: Qəti (müsəmma) əcəl lövhə-məhfuzda qeyd olunmuş əcəldir və o dəyişməzdir. Dəyişkən (müəlləq) əcəl isə məhv və isbat lövhəsində qeyd olunub və dəyişgəndir.

ÖLÜM VAXTINI BİLMƏYİN İNSANA FAYDASI VARMI?

İnsanların ölüm vaxtı namə'lumdur. Kimsə öz ölümündən xəbərdar deyil. Öləcəyinə əmin olduğumuz, amma ölüm yatağından qalxan xəstələr az deyil. Əksinə, elələri də var ki, heç kəsin ağılına gəlməyən bir vaxtda ölümün pəncəsinə keçir.

Bəs ölüm vaxtını bilməyin insan üçün bir faydası varmı? Yoxsa belə bir mə'lumatın insana zərəri var?

Cavab olaraq deməliyik ki, ilahi hikmətə əsasən insanlar öz ölümlərindən xəbərsiz qalmalıdır. İnsanların öz ölüm vaxtını bilməməsinin onlar üçün iki mühüm nəticəsi var:

1. Allah-təala insanı elə yaradıb ki, o daim əbədiyyət sorağındadır. Allahın bu lütfü səbəbindən insan daim gələcəyə ümid edir. İnsanın öz ölüm vaxtından xəbərdar olması ondakı ümidvarlıq hissini söndürə bilər.

Həzrət buyurmuşdur: “Arzu mənim ümmətimə bir rəhmətdir. Əgər insandan arzu hissi alınsaydı, ana südəmər körpəsinə südə verməz, bağbanlar nihal əkməzdilər.”³

---

¹ Qur'an maarifi, s. 310-311.

² “Qur'anda insanın surət və xarakteri”, c. 14, s. 314.

³ “Səfinətül-bihar”, c. 1, s. 121.

Ölüm vaxtından xəbərdar olan insan ölümünə neçə illər qalmış qəm-qüssəyə batır, rahatlığını əldən verir. Onun həyat fəaliyyəti sönükür, süstlüyə düşər olur. Demək, qısa dünya həyatında səy və təlaş ölüm vaxtının namə'lum qalmasından asılıdır.¹

2. Ölüm vaxtının bilinməməsinin digər bir faydası insanın yol seçimində azad qalmasıdır. İman və küfr yolunu seçməkdə azad olan insan iman yolunu öz istəyi ilə seçdikdə mə'nəvi bir sevinc halını əldə edir. Yə`ni əqidə yolunun tam ixtiyarla seçilməsi kamillik sayılır. Məcburi şəkildə seçilən yol isə bir o qədər də dəyərli deyil.

İnsan ölüm vaxtını bilsə tövbə üçün fürsət qaldığını düşündüyündən günahdan çəkinməz. O bütün ömrünü itaətsizliklə keçirib son fürsətdə tövbə qılar. Hansı ki, ölüm məqamı, bərzəx aləminə keçid zamanı qorxudan olunan tövbə dəyərli deyil.

Dünya həyatında insan ömrünün məqsədi yol seçimindəki azadlıqdır. İnsan məhz bu prinsiplə son kamilliyə çatmalıdır. Allahın razılığı yolunda addım atılması insanda yüksəliş ruhunu dirçəldir. Belə bir insan çalışır ki, həmin yolda daha çox irəli getsin.²

İnsan öz ölüm vaxtını öyrənə bilərmə? Kimlər öz ölüm vaxtlarından xəbərdardır?

Ölüm vaxtı və ölüm məkanı ilahi hikmətə əsasən insanlardan məxfidir. Bu iş qeybi işlərdən sayılır. Qur`ani-kərimdə buyrulur: “Kimsə sabah nə edəcəyini bilmir. Kimsə bilmir ki, ölüm ona harada yetişəcək. Yalnız Allah öz yaratdıqlarının hər işini bilir, aləmin bütün sirlərindən əgahdır.”³

Uyğun ayəyə əsasən, insan hansı məkanda öləcəyindən xəbərsizdir. Allah bu işi gizli işlərdən qərar vermişdir.⁴ “Nəhcül-

---

¹ “Mənşure-Cavid”, c. 9, s. 229.

² “Mənşure-cavid”, c. 9, s. 229.

³ “Loğman”, 34.

⁴ “Əl-mizan”, c. 16, s.238.

bəlağə”də ölüm vaxtının məxfiliyi haqqında deyilir: “İnsanın əcəli gizlidir.”¹

Demək, insanın ölüm vaxtı və ölüm yeri məxfi işlərdəndir. İnsanda bu barədə heç bir məlumat yoxdur. Həzrət Peyğəmbər (s) və onun məsum Əhli-beytindən (ə) gələcək və ölüm vaxtı haqqında danışan bir çox rəvayətlər nəql olunmuşdur. Məlum olur ki, peyğəmbər və məsum imamlar kimi şəxslər öz ölüm yerləri və ölüm vaxtları haqqında məlumatlı olmuşlar. Bəzən bu barədə səhabələrə də xəbərlər verilmişdir. Məsələn, Həzrət Əli (ə) Meysəmə onun şəhadət xəbərini verdi.

Bəs bəyan olunmuş ayələrlə uyğun rəvayətlər arasında ziddiyyət yoxdurmu? Qur`anda oxuyuruq: “Qeyb haqqında Allahın razı olduğu şəxslərdən savay kimsə bilməz.”²

İslam peyğəmbəri, məsum imamlar və bəzi ilahi övliyalər qeybdən xəbərdar olmuşlar. Allah onlardan razı olduğu üçün bəzi qeybi məlumatları açıqlamışdır. Ölüm zamanı və ölüm məkanı da həmin bilgilərdəndir. Əlbəttə ki, Allahın qeyb elminə kimsə şərik deyil. Peyğəmbər və imamlara açıqlanan isə qeyb aləmindən yalnız bir işartıdır.

Demək, insan öz ölüm zamanı və ölüm məkanından xəbər tuta bilər. Amma bundan ötrü o özünü kamil məqama çatdırmalıdır. İslam peyğəmbəri və məsum imamlar həmin kamil zümrəyə misal ola bilər.³

Rəvayətdə nəql olunur ki, bir gün İmam Riza (ə) öz ətrafındakılardan birinə nəzər salıb onu qarşıda gözləyən çətinlik haqqında xəbər verdi. Həmin şəxs imamdan soruşdu ki, məgər qeyb elmindən təkəcə Allah xəbərdar deyilmi? Həzrət ona cavab olaraq “Cinn” surəsinin 26-cı ayəsini oxudu və buyurdu: “İslam Peyğəmbəri (s) Allahın seçilmişsi, biz isə onun varisləriyik. Allah qeyb elmindən istədiyini ona bildirdi. Biz keçmişdə olanlardan və qiyamətədək olacaqlardan xəbərdarıq.”

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, h. 419.

² “Cinn”, 26.

³ “Əl-mizan”, c. 20.

YEDDİNCİ FƏSİL

ÖLÜM ZAMANI NƏLƏR BAŞ VERİR?

Ölüm astanasında da şeytan insanı azdırmaq fikrində olurmu?

Şeytan insanın yaranışı zamanı təkəbbür səbəbindən ilahi fərmana tabe olmadı və Adəmə səcdə qılmadı. O öz əməlinə don geyindirərək dedi: “Mən ondan üstünəm. Məni oddan, onu gildən yaratdın.”¹ Onun bu əməli altı min illik ibadətini birdəfəyə puça çıxardı və ilahi dərğahdan qovuldu. Şeytan ilahi dərğahdan qovulmasında insanı təqsirləndirərək Adəm və onun övladlarına qarşı qəlbində kin saxladı. Qur'an şeytanın düşmənçiliyi, onun Adəmə qarşı kini və Adəm övladlarını aldatmaqda səyi haqqında buyurur: “And olsun izzət və cəlalına, bütün xalqı azdıracağam.”² Digər bir ayədə oxuyuruq: “Onların qarşısından, arxasından, sağ və sol tərəflərindən çıxar ki, onların çoxu nə mətə şükr etməsinlər.”³

Şeytan öz işində çox ciddi və çalışqandır. O bütün səy və bacarığını insanın yoldan çıxmasına, mömin olmamasına sərf edir. Ona görə də insanların ömrü boyu hər an çalışır, öz vəsvələri ilə onları doğru yoldan çıxarmağa cəhd göstərir. Əgər bir şəxs iman nuru və təqva qazanmaqla şeytana təslim olmasa, şeytan ondan əl çəkməyib öz təlaşını daha da artırır. O son anadək heç bir mömindən əl çəkmir və onu azdıracağına ümid edir.⁴ Bu səbəbdən insan ömrünün son anları şeytan üçün çox əhəmiyyətlidir. O bu həssas anlarda bütün gücünü sərf edir ki, insan dünyadan imanla getməsin.

İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Bir insanın ölümü çatdıqda İblis şeytanlar arasından yardımçılarını ayağa qaldırır ki, onu

---

¹ “Sad”, 76.

² “Sad”, 82.

³ “Əraf”, 17.

⁴ “Qur'anda əxlaq mərhələləri”, c. 11, s. 53.

küfrə çağırırlar, dinində şübhəyə salsınlar. Həmin şəxs mö`min olduqda şeytanlar ona qələbə çala bilmir...”¹

Digər bir rəvayətdə oxuyuruq: “Əgər bizim dostların ölüm anı çatsa, şeytan sağdan və soldan ona yaxınlaşar ki, əqidəsindən döndərsin. Amma Allah buna mane olar.”² Rəvayət və dua kitablarımızda ömrün son anlarında imanı qorumaq üçün göstərişlər bəyan olunmuşdur. Həmin kitablara müraciət edə bilərsiniz.³

Əhli-beyt (ə) vilayətinə e`tiqadın ölüm zamanı hansı tə`sirləri var?

Mö`mini Allahın mələkləri qarşılıyır və bu qarşılama ilahi rəhmətlə müşayiət olunur. Mö`minə digər bir nə`mət də nəsib olur. Bu Allahın övliyaları ilə görüşdür.

Mö`min öz ömrünün son anlarında övliyalarla görüşür. Bu görüş mö`min üçün çox böyük bir iftixar və şərəfdir və ağır canvermə anlarında onun ruhuna təskinlik verir. Bu görüş mö`minlə mə`sum imamlar arasındakı rabitənin, onların vilayətinin qəbulunun nəticəsidir. Mə`sum imamlara tabe olan şəxs inanır ki, onların dostları ilə dostluq, düşmənləri ilə düşmənçilik kamal yolunda tə`sirli amildir. Belə bir şəxsin qəlbində imana məhəbbət alovu şölələyir və onun bütün əməlləri həmin məhəbbət və vilayət mehvərində dövr edir. Mə`sum imamlara məhəbbət və əqidə ölüm zamanı onlarla görüş surətində zühur edir.

İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Canvermə zamanı mö`minin danışmaq qüdrəti olmadıqda Həzrət Peyğəmbər və Allahın istədiyi kəslər onun yanına gəlir. Həzrət Peyğəmbər onun sağ, digərləri onun sol tərəfində əyləşir. Həzrət Peyğəmbər (s) sözə başlayıb buyurur: “Bir vaxt ümid etdiyinizlə artıq üz bəüz

---

¹ Kuleyni, “Fürue-kafi”, c. 3, s. 123.

² “Əl-mizan”, c. 12, s.64.

³ Bax: Əllamə Məclisi, “Biharül-ənvar”, c. 7, s. 198.; Mühəddis Qummi, “Məfatihul-cinan”, s. 179.

dayanmısan. Qorxduğun şeydən isə amandasan. Sonra behiştə bir qapı açılır. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurur: “Bu sənin behiştə mənzilindir. Əgər istəyirsənsə, səni qızıl-gümüş olan dünyaya qaytaracaq.” Can verən kəs deyir: “Mənim dünyaya ehtiyacım yoxdur...”¹

Bu rəvayətə nəzər saldıqda görürük ki, peyğəmbər və məsum imamlarla görüş mömin üçün olduqca ləzzətlidir. Hətta o bu görüşdən sonra dünyaya qayıdış təklifini rədd edir. Bu hallar məsum imamların vilayət yolunda qədəm götürmüş, həmin vilayət altında tərbiyə almış, həyatı boyu Allahın dinini dünyadan üstün tutmuş kəslərə aiddir.

Digər bir rəvayətdə imamların iştirakı qeyd olunur və onların adları çəkilir. “Kafidə” Sudəyr Sırfinin dilindən belə nəql olunur. İmam Sadiqə (ə) ərz etdim: “Ey peyğəmbər övladı, sənə fəda olum, mömin şəxs ruhun çıxarılmasından narahatdırmı?” Həzrət buyurdu: “And olsun Allaha ki, yox. Ölüm mələyi onun ruhunu almaq üçün gələrkən o əvvəlcə narahat olur. Bu vaxt ölüm mələyi ona deyir: “Ey Allah dostu, narahat olma. And olsun Məhəmmədi məb`us edən Allaha, sənə mehriban atadan da mehribanıq. Gözlərini aç və bax.” Bundan sonra can verənin gözləri qarşısında həzrət Peyğəmbər (s), Əmirəlmöminin, Həsən (ə) və Hüseyin (ə), onların imam övladları görünər. Bu vaxt ölüm mələyi deyir: “Bunlar Allahın rəsulu, Əmirəlmöminin, Həsən və Hüseyin, imamlardır. Onlar sənənlə yoldaşdır.” Can verən şəxs gözlərini açar. Allah tərəfindən bir nida gəlir: “Ey Məhəmməd (s) və onun Əhli-beyti (ə) ilə aramlıq tapan nəfs, geri dön Allahına tərəf, imamların vilayətini qəbul etmiş, bundan şad və Allahın razılığını qazanmış halda! Daxil ol bəndələrimin zümrəsinə, daxil ol hazırlanmış behiştə.” Bu anda mömin üçün ruhun xilasından və nidanı dinləməkdən əziz şey yoxdur.”²

---

¹ “Qur`anda məad”, c. 4, s. 200.

² “İnsan başlanğıcdan sonadək”, s.73.

Söhbətin bu hissəsinədək haqq yolda sabitqədəmlik göstərən həqiqi mö`minlər haqqında danışıldı. Görən Əhli-beytin (ə) düşmənləri də ölüm zamanı onlarla görüşürlərmi? Zikr edəcəyimiz rəvayətə əsasən, Əhli-beytin (ə) düşmənləri də ölüm zamanı mə`sum imamlarla görüşür. Amma bu görüş mö`minlərlə görüşdən köklü şəkildə fərqlənir. Əhli-beyt (ə) düşmənləri əhli-beyt tərəfindən qəzəblə qarşılanır və bu görüş onlar üçün işgəncədən başqa bir şey olmur. İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Dostlarımız arasında bizim düşmənlərimizi düşmən tutan kəs can verən zaman yanında Allahın rəsulu, Əmirəlmö`minin, imam Həsən (ə) və imam Hüseyin (ə) dayanmamış ölməyəcək. Onlar dostumuzu behiştə müjdələyərlər. Bizi dost tutmayan kəs isə həmin müqəddəs şəxsləri düşmən halda görəcəkdir.”¹

Digər bir hədisdə deyilir: “Hər bir mö`min və münafiq şəxs ölüm zamanı həzrət Əmirəlmö`minini görəcək.” Həzrət Əmirəlmö`minin buyurmuşdur: “Məni istədiyi yerdə görməyincə heç bir dostumuz və məni istəmədiyi yerdə görməyincə heç bir düşmənimiz ölməyəcək.”²

ÖLÜM ZAMANI İNSAN HANSI HADİSƏLƏRLƏ ÜZLƏŞİR?

Bura qədər deyilənlərdən aydın olur ki, hər bir insan dünyadakı əqidə və rəftarına uyğun hadisələrlə qarşılaşacaq. Əlbəttə ki, bir çox hadisələr həm mö`minlərin, həm də kafirlərin qarşısına çıxır. Əlbəttə ki, fərq keyfiyyətdədir. Məsələn, can verən zaman mələkləri hamı görür. Amma mö`minlər onları bir şəkildə, günahkarlar isə başqa bir şəkildə müşahidə edir.

İnsan can verən zaman baş verən işlərdən biri onun öz var-dövləti, övladları və əməlləri ilə rastlaşmasıdır. Rəvayətdə deyilir: “İnsan ölüm zamanı malını, övladlarını və əməllərini görür. O öz var-dövlətinə deyər: “Mən səni qazanıb yığmaq

---

¹ “Qur`anda məad”, c. 4, s. 201.

² “İnsan başlanğıcdan sonadək”, c. 74.

üçün çox hərislik etdim. Sən mənim üçün nə edirsən? Var-dövlət deyər: “Məndən kəfənə ehtiyacın olan qədər götür.” Sonra insan övladlarına deyər: “And olsun Allaha, mən sizi çox sevdim, qorudum. Siz mənim üçün nə edərsiniz? “ Onlar deyərlər: “Səni qəbrə çatdırıb dəfn edərik. “ Sonra insan öz əməllərinə deyər: “Mən sənə rəğbət göstərmədim və mənim üçün ağır oldun. Sən mənim üçün nə edirsən?” Əməl deyər: “Rəbbinin hüzuruna çatanadək mən qəbirdə, qiyamətdə səninlə olacağam.¹

Beləliklə, insan həyatının son anlarında aşağıdakı hadisələr baş verir: insanı azdırmaq üçün şeytanın hüsuru; təvəlla və təbərri kimi iki mühüm vəzifəni ömür boyu yerinə yetirmiş mö`minlər üçün din övliyalarının iştirakı; Ölüm zamanı var-dövlət, övladlar və əməllərlə görüş.

---

¹ “Qur`anda məad”, c. 4, s. 216.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

ÖLÜM ZAMANI İNSANIN BATİNİ HALI

“SƏKRƏTUL-MOVT” (SƏKƏRAT) NƏ DEMƏKDİR?

“Səkərat” Qur`anda günahkarlara münasibətdə işlədilmiş tə`birdir. Qur`ani-kərimdə oxuyuruq: “Ölüm səkəratı zamanı haqq olaraq gəlib çatdı. Bəli, bu, qaçdığımız həmin şeydir.”¹

Ölüm səkəratı ölüm zamanı insanın üzləşdiyi daxili bir haldır. Bu hala düşən insan xalqı yaddan çıxarıb özünə məşğul olur. Məhz insan nə dediyini və ona nə deyildiyini bilmədiyi kimi səkərat halına düşən insan da özündən xəbərsiz olur. Məhz bu qəflət, diqqətsizlik səbəbindən uyğun hal səkərat adlandırılmışdır.²

Əmirəlmö`minin bu çətin mərhələ haqqında belə buyurur: “Onlara nazil olan vəsfəgəlməzdir. Onlar üçün ölüm məstliyi, dünya və onun əldən verilməsi həsrəti, tövbə, peşimanlıq, günahların yuyulması imkanının əldən çıxarılması həsrəti üst-üstə toplanar. Onların əzaları sütləşər, rəngləri qaçar. Həmin an ölüm onlara daha çox nüfuz edər. Ondan danışmaq gücü alınar. O ailəsinin arasında gözləri ilə baxar, qulaqları ilə eşidər. Onun ağıl və düşüncəsi yerindədir. Düşünər ki, ömründə nələrə hədəərə verib həyatını nələrlə puça çıxarıb”.³

“EHTİZAR” HANSI HALDIR?

Can verən zamanı insanın iç halı ehtizar adlanır. İnsanın canı (ruhu) onun hülqumuna çatanadək həqiqi ölüm baş verməmişdir. İnsan həyata qayıda bilər. Amma can hülquma çatdıqdan sonra geriye qayıdış imkanı qalmır. Rəvayətlərə əsasən, bu məqam “müayinə zamanı”dır, yə`ni bu vaxt insanın bərzəx gözü açılır. Ruhun bədənlə əlaqəsi tam da kəsilməsə, bu proses gedir.

---

¹ “Qaf”, 19.

² “Əl-mizan”, c. 18, s. 348.

³ “Nəhcül-bəlağə”, x. 109.

Amma artıq insanın gözü bərzəx aləminə açılır və həmin vaxt var-dövlətini, övladlarını və əməllərini görür. Rəvayətlərə əsasən insan rastlaşdıqları ilə söhbətə başlayır.¹ Bə`zi insanlar (Mö`minlər) ehtizar halını xoş keçirir. Mö`minlər canlarını elə razılıqla təslim edirlər ki, sanki ətirli bir gül iyləyirlər. Onlar qəfildən özlərini behişt bağlarında görürlər.²

Dünyada Allaha yaxın məqama çatan, onunla görüş intizarını çəkən insanlar üçün can vermə halı ağrısız və şirindir. İlahi övliyalar üçün ölüm nəinki qorxulu deyil, əksinə bütün dünyəvi ləzzətlərdən üstündür.³

Amma kafir və münafıqların ehtizar halı çox ağır olur. Qur`an onların bu halını macəralı və ağır hadisə kimi qeyd edir. Kafir və münafıqların canı işgəncə ilə çıxarılır. Rəvayətlərdə deyilir: “Onların canı ağrıkəsicisiz diş çıxarılması və ya dırnaq çıxarılmasından qat-qat ağır şəkildə çıxarılır. Bu güruhdan olanlar nəinki ölüm mələkləri tərəfindən işgəncə görür, hətta onların can verməsi özü ağır bir prosesdir.”⁴

ÖLÜM MƏQAMINDA TÖVBƏNİN FAYDASI VARMİ?

Əvvəlcə tövbənin həqiqi mə`nasını anlamaq lazım gəlir. Yalnız bundan sonra ehtizar halında tövbədən danışmaq olar. Bə`ziləri tövbəyə sadə bir iş kimi baxır. Onlara elə gəlir ki, “əstəğfirullahə rəbbi və ətubu iləyh” deməklə tövbə həyata keçir. Hansı ki, tövbə təkcə dilə aid olan iş deyil. Tövbə ruha aid olan daxili bir qiyamdır. “Əstəğfirullah” sözü yalnız bu iç halını bəyan edir.

Tövbə insanın özünün özünə qarşı qiyamıdır. Bu insanın özünəməxsus bir səciyyəsidir. Yalnız insan özü özünə qarşı qiyam qaldıra bilər. Heyvan və bitki öz inkişaf yolunda maneə gördükdə yolunu dəyişir, ya da müqavimət göstərirlər. Nə

---

¹ Mürtəza Mütəhhəri, “Məad”, s. 48.

² “Qur`anda məad”, c. 4, s. 211.

³ “Təsniim”, c. 5, s. 571.

⁴ “Qur`anda məad”, c. 4, s. 211.

heyvanat, nə də nəbatat aləmində özü özünə qarşı qiyam qaldıran yoxdur.

Amma insan öz əsrarəngiz iste`dadı ilə özünə qarşı qiyam qaldıra bilər. İnsan iki yönümlü mövcuddur: Onda həm təbii (heyvani), həm də ruhani yönüm var. Ona görə də bə`zən ilahi göstərişlərdən çıxır, təbii yönümündə qərq olur, varlığının mahiyyətini təşkil edən ruhani yönümündən qəflətdə qalır. Şəhvətlərə qərq olmuş insan aqlını işə salsın, anlayar ki, necə bədbəxt vəziyyətdədir. İnsan öz gizli iste`dadları ilə mələklərdən üstün olmaq imkanına malik məxluqdur. O, “xəlifətullah”, yə`ni Allahın xəlifəsi məqamına yüksələ bilər. Amma o nəfsinə əsir olmuşdur. Qəfildən onun daxilində bir şimşək çaxır, ilahi tovfıq və daxili istəklər dərk edir ki, bütün əxlaqi fəzilətləri nəfs istəklərinə yenmişdir və heç bir azadlığı yoxdur.

Məhz bu məqamda insan öz istək və iradəsi ilə qiyam qaldırır öz ruhani yönümü ilə heyvani yönümünə qarşı inqilab edir. O, vücudunun cilovunu əlinə alır. Elə bu məqamda da tövbə gerçəkləşir. Tövbəkar insan çalışır ki, özünü sirate-mustəqimdə, yə`ni doğru yolda sabitqədəm etsin.¹

Ayətullah Cəvadi Amuli bu barədə buyurur: “Tövbə bir növ ölüm və qayıdışdır. Tövbə edən kəs əslində şəhvət və qəzəbini öldürür. Şəhvət və qəzəbin susdurulması bu iki azgın yönümdə tarazlıq əldə edilməsidir. Belə olduqda insanda şəhvət, qəzəb və cəhalət ölür. Bu yolu davam etdirmək üçün şəhvət və qəzəbin ölümü ilə kifayətlənmək olmaz. İnsan öz aqlının göstəriş verdiyini anlamağa çalışmalı və ona əməl etməlidir. Yə`ni əqli ləzzətlərlə bağlanmalıdır.”²

Həzrət Əli (ə) “əstəğfirullah” deməklə tövbə etdiyini düşünən bir şəxsi məzəmmət edib buyurdu: “Tövbə, istiğfar “illiyinə” (ali məqama) aid dərəcədir.” Sonra Həzrət əlavə etdi: “İstiğfar və tövbə altı əsas üzərində qurulmuşdur: Keçmişdəki günahlara peşimanlıq, gələcəkdə günahı tərək etmək qərarı...”

---

¹ Mürtəza Mütəhhəri, “Mənəvi söhbətlər”, s. 108-123.

² “Qur`anda əxlaq mərhələləri”, c. 11, s. 162.

Əxlaq alimləri bu iki şərti tövbənin sütunlarından saymışlar.¹

BƏS ÖLÜM ƏLAMƏTLƏRİ GÖRÜNDÜKDƏN SONRA QILINAN TÖVBƏNİN TƏSİRİ VARMI?

Qur`an ayələrinə əsasən, insanlardan bir güruhu ölüm əlamətlərini görməklə iman gətirib tövbə qılırlar. Onlar düşünürlər ki, belə bir ətirafın onlara faydası var. Hansı ki, onlara rədd cavabı veriləsidir.

Onların peşmançılığının Allah tərəfindən qəbul olmamasının səbəbi tövbə şərtlərinin ödənməməsidir. Peşmançılıq tövbə sütunlarından olsa da, o vaxt fayda verir ki, insanın ruhi tərəqqisindən qaynaqlansın. Günah etməyə qadir insanın peşmançılığı dəyərlidir. Əgər insanın günah etmək gücü qalmayıbsa, onun tövbəsi də səmərəsiz olur.

Günaha gücü çatmayan məqamda insanda yaranmış peşmançılıq onun iradəsindən yox, çarəsizliyindən yaranmışdır.

Qeyd etməliyik ki, bu sayaq insanların tövbəsinin qəbul olunmaması Allahın rəhməti ilə zidd deyil. Çünki belələrinin tövbəsi müəyyənleşmiş şərtlər ödənmədiyindən həyata keçməmişdir. Tövbənin mahiyyətini azad insanın daxilindəki qiyam təşkil edir. Allahın rəhməti genişdir və şübhəsiz, o belə bir tövbəni qəbul edir. Amma insan öz azadlığını itirəndə, ölüm və ilahi əzab əlamətləri aşkar olanda tövbəni izhar etmək məcburiyyətdən doğur. Belə bir tövbə yalnız boş iddiadır.²

Mübarək “Nisa” surəsində tövbənin qəbul olub-olmama ölçüsü bəyan olunmuşdur. Ayələrdə buyurulur: “Həqiqətən, Allah o kəslərin tövbəsini qəbul edər ki, ləyaqətsiz işi cəhalət və nadanlıq üzündən görmüş olsunlar və sonra həmin əməlin çirkinliyini bilib dərhal tövbə etsinlər. Allah belələrini bağışlayar. Allah biləndir və hikmət sahibidir.”³; Bütün ömrünü çirkin işlərə məşğul olub yalnız qaçılmaz ölümü müşahidə

---

¹ “Mə`nəvi söhbətlər”, s. 144-151.

² “Əl-mizan”, c. 4, s. 240.

³ “Nisa”, 17.

etdikdə peşiman olan və “indi tövbə etdim” deyən kəsin tövbəsi qəbul olunmayacaq. Belə ki, küfr halında ölənün də tövbəsi qəbul deyil. Bu güruh üçün yetərinəcə dərdli əzab hazırlamışıq.¹

Bu iki ayəyə əsasən iki zümrənin tövbəsi qəbul olunmur: ölüm anınadək tövbə məsələsində səhlənkarlıq göstərib yalnız ölüm əlamətlərini gördükdə tövbə edən; küfr halında dünyadan gedib, ölümdən sonra tövbə edən.

Bu iki zümrənin tövbəsinin qəbul olmaması belə izah edilə bilər: tövbə yetkinlik yaşına çatmış insanın əməllərindəndir; dünya, vəzifələrin icra yeri, axirət isə nəticə və əməllərdən bəhrələnmə aləmidir. Uyğun tövbələr insan dünya ilə vidalaşdıqdan axirətə qədəm qoyduqdan sonra baş verdiyindən faydasız olacaq. Bu səbəbdən də kafirlər və günahkarlar öldükdən sonra arzu edərlər ki dünyaya qayıdıb iman gətirsinlər, saleh işlər görsünlər. Çünki onlar axirətdə iman gətirməyin faydasız olduğunu bilirlər.²

İNSAN CAN VERƏN ZAMAN ÖZ HALINDAN XƏBƏRDAR OLURMU?

Ölüm insan üçün çox ağır bir prosesdir. İnsan can verərkən ölüm səkeratına giriftar olur. Onun üçün o qədər dəhşətli olur ki, təəccüb içində donub qalır və nə olduğunu, nə olacağını anlamır.

Bir müddət sonra bərzəx gözü açılır və insan həmin vaxtadək görmədiyi səhnələri müşahidə edir. Bir tərəfdən ömür fürsətini əldən verdiyi üçün peşimançılıq çəkir, digər bir tərəfdən dünyadan ayrılıq həqiqəti olduqca çətin gəlir.

Can verən anda insan bildiklərini, oxuduqlarını yaddan çıxarır. Bizim övladlarımıza öyrətdiyimiz ən ibtidai məsələ ölümdən sonrakı həyat haqqındadır. Bununla belə, ölüm sıxıntısı o qədər ağır olur ki, insan öyrəndiklərini yaddan çıxarır və qəfildən dərk edir ki, heç bir tanışlığı olmayan bir aləmə gəlmişdir.

---

¹ “Nisa”, 18.

² “Əl-mizan”, c. 4, s. 242.

İnsan bə`zən dünyaya həddən artıq bağlı olduğu üçün öz kimliyini unudur. O yalnız təbii, heyvani, maddi yönümünə diqqət göstərir. Belə bir insan ölümlə üzləşdiyi vaxt bərzəxdə gördüklərindən heyrətə gəlir və özündən xəbərsiz olur. İnsan öldükdən sonra uzun müddət dünyadan köçdüyünü anlamaya da bilər. Bu sarsıntılı halda o Allah, peyğəmbər, din haqqında suallara cavab verməkdə aciz olur. Bəli, insan Allah zikrini öz canında o qədər möhkəmləndirməlidir ki, çətin məqamlarda Allahı yaddan çıxarmasın.¹

ÖLÜM İNSANA HANSI HƏQQİQƏTİ AŞKARLAYIR?

Yaranış aləmi və onda olanlar Allahın tədbir dairəsindədir. İnsan da bu aləmin bir hissəsi kimi həmin tədbirlərə tabedir. Bütün mövcudlar sonluğa doğru hərəkətdədir. Allah hamını hidayət edib haqqa yönəldir. Varlıq aləmindəki vasitə və səbəblərin mövcudlara tə`siri müstəqil deyil və Allaha bağlıdır.

İnsan dünyada sakit olduğundan və onunla ünsiyyətə qatıldığından qarşısındakı zinət və ləzzətlər onun diqqətini cəlb edir. Belə ki, insan həmin zahiri görüntülərə, səbəblərə, maddi illətlərə əl aparır və onları müstəqil tə`sirli sayır.

Ona görə də ölüm anı çatanda onun qarşılaşdığı ilk hadisə dünyanın batilliyi olur. İnsan anlayır ki, gerçək saydığı dünya və onun qayda-qanunları boş bir ilğım imiş və onun üçün hər şey başa çatmışdır.²

Qur`ani-kərim bu barədə buyurur: “Siz hüzurumuza ilkin yaranışda olduğu kimi tək-tənha, verdiklərimizi qoyub gəlmisiniz. Aranızda Allaha şəriq qərar verdiyiniz havadarlar məhv olub gedər və sizinlə onlar arasında ayrılıq düşər.”³

---

¹ “Qur`anda İnsanın surət və xarakteri”, c. 14, s. 216.

² “Əl-mizan”, c. 7, s. 286.

³ “Ən`am”, 94.

ÖLÜMDƏN SONRAKI HƏYATIN İNKAR SƏBƏBLƏRİ NƏDİR?

Məad fitri bir işdir və bütün insanlar ilkin fitrət sərmayəsi ilə dünyaya gəlirlər. Amma bu sərmayənin köməyə, arxaya ehtiyacı var. Qur`an buyurur: “Nəfsini pak edən kəs nicat tapdı.”¹

Yə`ni fitrət ilkin sərmayədir amma təklikdə bəs etmir. Bu sərmayə ilahi tə`limlər, peyğəmbərlər, övliyalar, mə`sum imamlar sayəsində paklaşıb çiçəkləyir. Bu zaman nəfs yaranışda müəyyənleşmiş fitrətə doğru sövq olur. Belə bir insan ilahi həqiqətləri iman yolu ilə dərk edir və onun düşüncəsi təkcə dəlillər üzərində qurulmayıb. Qur`anda buyurulur: “Xeyir, əgər yəqinliyiniz olsaydı! Şübhəsiz siz o cəhənnəmi görəcəksiniz.”² Belə bir bilik əqlə əsaslanan bilikdən daha e`tibarlıdır və ona münasibətdə şək-şübhəyə yer yoxdur.

Amma bə`ziləri nəfsi paklama əvəzində fitrətlərini diri-diri gora aparırlar.<sup>3</sup> Bu məsələni açıqlayan Qur`an ayəsinə əsasən bir dəstə insan öz nəfsini fitrətin ziddinə yönəldir. Nəfsin kamilliyi onun fitrətə doğru hərəkətindədir. Din, yəni fitrətin oyanışı yalnız nəfsin paklanması ilə çiçəkləyir. Nəfsini ixtiyari şəkildə günahlara bulaşdıran kəs isə fitrətini nəfs istəkləri çirkabında batırır. Qur`an bunu hiylə adlandırmışdır.

Təzkiyə, yə`ni paklanma əməl üçün canıyanan bağban kimidir. O, bağdakı ağaclara diqqətlə qulluq edir, ot-ələfi təmizləyir ki, ağaclar təbii inkişafını davam etdirə bilsin. Amma elələri də var ki, nəinki ağaclara qulluq etmir, ot-ələfi təmizləmir, hətta özü də bağı zibilləməklə ağacların qurumasına yardımçı olur. Belə bir insanın əməli “dəsisə” adlandırılmışdır. Öz fitrətini azgın nəfs istəkləri ilə bulaşdıran insan günbəgün zəifləməyə doğru gedir. Əslində belə bir kəs öz fitrətini azgın nəfs istəklərinin ayağı

---

¹ “Şəms”, 9.

² “Təkəsür”, 5, 6.

³ Bax: “Təkəsür”, 10.

altında dəfn edir, diri-diri gora basdırır və fitrətin qəbiri üstündə həvəs binası ucaldır. Belə bir insan dünya həyatı boyu nəfs istəkləri ardınca qaçır. Əlbəttə ki, o bütün ilahi həqiqətlərə, xüsusi ilə də tövhid və nübuvvətə, qiyamət və ölümdən sonrakı həyata müxalif olur. Əslində isə insan həyatı məqsədlidir və bəşəriyyət bu ilahi xətdən çıxmaq ixtiyarına malik deyil. Nəfs istəkləri ardınca qaçan insan isə bu həqiqətlərə arxa çevirməyi çıxış yolu sayır. Çünki o nəfs istəklərinin hakimiyyəti altındadır. O hər şeyi özünə halal sayır və heç bir məhdudiyətə boyun əymir.

Bu səbəbdən də Qur`ani-kərim bir çox məqamlarda Allahı, qiyaməti və nübuvvəti inkar edənləri xatırlayır, onların şübhələrinə cavab verdikdən sonra onların əsil problemini açıqlayır. Qur`an bildirir ki, belələrinin problemi biliksizlik deyil. Biliksizlikdən doğan problemi dəlillərlə həll etmək olur. Onların əsas müşkülü Qur`anın buyurduğu kimi, əməl, başqa sözlə, onların nəfs istəklərinə qul olmasıdır.

Qur`an qiyamət və məada münasibətdə nəfsə uymaqdan danışıq. “Qiyamət” surəsində məadı inkar edənlərin şübhələri xatırlandıqdan sonra surənin 3-4-cü ayələrində bu şübhələrə cavab verilir və buyurulur: “İnsan istəyir ki, qarşısında heç bir maneə olmasın və bütün ömür boyu günah etsin.” Yə`ni bu insanlarda elmi baxımdan şübhə yoxdur. Onların bəlası inadkarlıq və azğın nəfs istəkləridir. Belələri istəyir ki, əməl meydanı açıq olsun və məad kimi sorğu-sual günü onlara maneə yaratmasın. Axı məad belələrinə könüllərindən keçən işi görməkdə mane olur.

Demək, qiyamətin və ölümdən sonrakı həyatın inkar səbəbi ölümə şəkk-şübhə yox, əməldə günaha meyldir. Onlar qiyaməti inkar edirlər ki, iman onların əl-qolunu bağlamasın və azad şəkildə dolanıb, hər şeyi halal saysınlar.¹

Bu həqiqət Allaha e`tiqad məsələsinə də aiddir. Demək, kafirlərin yolunu azmasının əsil səbəbi onların maneəsiz hərəkət

---

¹ “Əl-mizan”, c. 20, s. 115.

etmək istəyidir. Onlar nəfs istəklərinin buxovunda məs`uliyətdən qaçmaq üçün çalışırlar. Başqa sözlə, Allaha bəndəlik və itaət məhdudiyətlərini pozmaq istəyən insan özünü rahatlaşdırmaq üçün əvvəlcə məad və qiyaməti inkar edir, daha sonra dini dəyərlərlə müxalifətə başlayır.

Deyirlər ki, insan bir neçə gün dünyada yaşayıb əbədi saraya qədəm qoyan müsafirdir. Doğrudanmı belədir?

İnsan öz səfərinə ana bətnindən başlayan bir müsafirdir. O bu səfəri dünya həyatında davam etdirir, sonra bərzəxə qədəm qoyur, nəhayət behiştə aramlıq tapır. Bə`zən bu səfər cəhənnəmdə də başa çata bilər. Beləcə insanın səfəri üç mühüm mərhələdən ibarət olur: fəna, imtahan və əməl yeri olan dünya və dünya həyatı; ölümlə başlayan, sur üfürülməsi ilə başa çatan bərzəx həyatı; sur üfürülməsi ilə başlayıb behişt və ya cəhənnəmlə sonuclanan qiyamət.

Bu üç mərhələ mülk, mələkut və cəbərut, ya da maddə, misal və mücərrədat kimi təqdim olunmuşdur.

Çoxsaylı rəvayətlərdən insanın müsafir olduğu anlaşılır. Həzrət Əli (ə) gecələr ətrafındakılara buyurardı: “Hazır olun, Allah sizə rəhmət etsin. Çünki sizin üçün köç fərmanı verilmişdir.”¹ Bu qısa yox, uzun bir səfərdir. Ona görə də həmin səfərə ciddi hazırlığa ehtiyac var. Həzrət Əli (ə) buyurmuşdur: “Səfərin uzunluğunu yada salan hazır olar.”²

İmam Həsən Müctəba (ə) şəhadətindən qabaq səhabələrindən birinə belə buyurmuşdur: “Səfərə hazır ol, səfər azuqəsini əcəlin çatmamış əldə et.”³ Bəli, biz çox qısa bir müddət dünyada yubanırıq ki, uzun bir səfərin azuqəsini hazırlayaq. Heç bir vəchlə bu səfərdən boyun qaçırmaq olmur. Ya öz ayağımızla gedirik, ya da bizi aparırlar.

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, x. 204.

² “Nəhcül-bəlağə”, k. 280.

³ “Biharül-ənvar”, c. 44, s. 139.

Bəli, dünya müvəqqəti bir dayanacaqdır. Onu ötüb keçmək, əsas məqsədə üz tutmaq lazımdır. Həzrət Əli (ə) çoxsaylı məqamlarda bu mövzuya işarə etmişdir. Söhbətimizin bu yerində “Nəhcül-bəlağə”dən iki qısa xütbəni xatırlayırıq. Olsun ki, bu xütbələrdə deyilənlərə əməl etməklə nicat tapmışların yolunu gedək. Əvvəlcə dünyada zöhd və axirətə rəğbətləndirmə haqqında danışan 203-cü xütbəyə nəzər salırıq: ”Ey xalq! Dünya ötüb keçiləsi saray, axirət davamlı evdir. Beləsə, öz ötüb keçəcəyiniz yerdən həmişəlik mənziliniz üçün azuqə götürün! Sirlərinizdən xəbərdar olan kəs qarşısında pərdəni yırtmayın. Cisimlərinizi dünyadan çıxarmamış qəlblərinizi ondan çıxarın. Dünyada sınağa çəkilərsiniz. Ondan qeyri bir yer üçün yaradılmışsınız.

İnsan öldükdə xalq deyər: “Nə qoyub getdi?!” Mələklər isə belə soruşar: “Əvvəlcədən nə göndərib?” Allah atalarınızı bağışlasın! Öz sərvətlərinizdən bir miqdarını əvvəlcədən göndərin ki, sizin üçün (Allah qarşısında) ehtiyat olsun. Hər şeyi saxlamayın ki, (qiyamət və onun dayanacaqlarında) boynunuzda yük olsun.”

İkinci xütbə “Nəhcül-bəlağə”nin 204-cü xütbəsidir. İmamın tez-tez təkrarladığı bir nida bu xütbədə də bəyan olunmuşdur: “Hərəkətə hazır olun, Allah sizə rəhmət etsin! Aranızda köç nidəsi verilmişdir. Dünyada qalmağa meylinizi azaldın. Axirətə doğru azuqə ilə dönün. Qarşınızda çətin dolanbaclar, təhlükəli dayanacaqlar var. Oraya enməyə və orada dayanmağa məcbursunuz.

Agah olun ki, ölümün sizə göz dikməsi yaxındır. Sanki caynaqlarını sizə uzatmışdır. Amma həyat çətinlikləri, dünyanın rəva olmayan işləri ölümü sizdən gizləmişdir. Buna görə də dünya bağlılıqlarını azaldın və kəmərinizi təqva azuqəsi ilə möhkəm bağlayın.”

ÖLÜM QORXUSUNUN SƏBƏBİ NƏDİR?

Ölüm qorxusunun iki mühüm səbəbi var:

1. Məzəmmət olunan qorxu dünya sevgisindən qaynaqlanır. Dünyaya bağlanan, ona könül verən şəxs heç vaxt ondan ayrılmaq istəmir. Belə olduqda dünya və ona bağlılıqlardan uzaqlaşmaq əziz dostdan ayrılmaq kimi çətin olur. Belə düşünən insan dünyadan ayrılıq səbəbi olan ölümdən dəhşətə gəlir. Belə bir qorxu məhz onu doğuran səbəbə, dünyaya bağlılığa görə məzəmmət olunur. İmam Həsən Müctəba (ə) bir rəvayətdə ölümün xoşlanmamasının səbəbi haqqında belə buyurur: “Çünki siz öz axirətinizi viran qoyub, dünyanızı abad etmisiniz. İstəmirsiniz ki, abadlıqdan xarabalığa köçəsiniz.”¹

2. Ölümdən sonrakı cəzadan doğan qorxu mədh olunmuşdur. Günaha yol vermiş insan özünü Allahın qəzəbindən amanda bilmədiyi üçün qorxur. Belə bir qorxu mədh, tərif olunmuşdur. Çünki bu qorxu daim insana ölümü xatırladır və onun insan ruhu üçün böyük faydaları var. Həzrət Əli (ə) buyurmuşdur: “Hər kəs ölümü iki gözü arasında təsəvvür etsə, dünya işləri onun üçün yüngülləşər, dünyanı bir heç sayar.”²

Belə bir nöqtəni qeyd etmək zəruridir ki, ölüm qorxusu insanı Allahın rəhmətindən ümitsiz edəcək həddə olmamalıdır. Günah nə qədər böyük olsa da, Allahın rəhməti daha böyükdür. Mö`min insan qorxu və ümid kimi iki qanadla hərəkət edir. Bir tərəfdən yol verdiyi nöqsanlara görə Allah qarşısında qorxu keçirir, digər tərəfdən Allahın sonsuz və vəsvəgəlməz rəhmətini düşünərək bağışlanacağına ümid edir. Bu iki qanad insanın imana, xeyir əmələ, xoş aqibətə, axirətdən bəhrələnməyə doğru hərəkətinə səbəb olur.

Nə üçün Allahın ən üstün bəndələri də ölümdən qorxur? Məsələn Həzrət Əli (ə) buyurur: “Mən öldükdən sonra qaranlıq

---

¹ “Məanil-əxbar”, s. 390.

² “Gürərul-hikəm”, c. 5, s. 330.

və dar bir mənzilə gedərəm.” Əgər Həzrət Əli (ə) üçün bu sayaq qorxu varsa, adi bəndələrin aqibəti necə olacaq?

Qur`an və rəvayət dilində insandakı ölüm qorxusunun səbəbləri fərqlidir. İmamın tə`biri ilə insanları bu baxımdan naqislər, orta halda olanlar, kamillər kimi üç güruha bölmək olar. Naqis insanlarda ölümün səbəbi onların dünyadan sonranı yoxluq saymasıdır. Onlar dünya həyatına könül vermiş, öz gümanlarına görə yoxluq saydıqları axirət həyatına nifrətlə yanaşmışlar.

Belələri axirət aləminə iman gətirmədiklərindən dünya həyatına bağlanmışlar və onları bu həyatdan ayıracaq ölümdən qorxurlar. Allah-təala belələrinin dilindən buyurur: “Bizim dünya həyatımızdan başqa bir şey yoxdur. Ölürük, dirilirik və bir daha ayağa qaldırılmayacağıq.”¹

Orta haldakı insanların ölüm qorxusunun başqa amilləri var. Onlar axirət aləminə tam şəkildə inanmadıqlarından dünya işlərinə daha çox məşğul olur və araya ayrılıq salacaq ölümdən qorxurlar. İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Bir gün bir şəxs Əbuzərin yanına gəlib soruşdu: “Nə üçün ölümə ikrahla yanaşırsınız?” Əbuzər dedi: “Çünki siz dünyanı tə`mir edib axirəti xaraba qoymusunuz. Abadlıqdan xarabalığa köçmək sizi qorxudur.”²

Belə bir qəflətin kökü ya nəfs istəklərinə tabeçilik, ya da uzun-uzadı arzulardır. Əmirəlmö`minin (ə) buyurmuşdur: “Məgər ölümü çatmamış, günahdan tövbə edən bir kəs yoxdurmu? Bilin ki, siz arxasınca ölüm gələn bir ümid içində yaşayırsınız... Sizə buyurulub ki, yükünüzü bağlayın və azuqə götürün; mən sizin üçün iki şeydən qorxuram: “Nəfs istəyi ardınca getmək və uzun-uzadı arzularla yaşamaq.”³

Allah-təalanın buyurduğuna əsasən, bu güruh axirətdən qəflətdə ikən dünya həyatının zahirini tanıyırlar.⁴

---

¹ “Mu`minun”, 37.

² “Biharül-ənvar”, c. 6, s. 137.

³ “Nəhcül-bəlağə”, x. 28.

⁴ Bax: “Rum”, 7.

*Gördüyün bu dünya deyil həqiqət,
Başqa bir aləmdə var əbədiyyət.*

Bu zümrədən olanlar ölümdən o qədər qəflətdədirlər ki, Həzrət Əlinin (ə) tə`birincə “sanki onlar üçün ölüm yazılmamışdır.”¹

Kamil insanlardan, əmin mö`minlərdən ibarət olan üçüncü zümrənin ölümə qarşı heç bir ikrahı yoxdur. Amma onlar da ölümdən qorxur. Onların qorxusu müsbət və dəyərli bir qorxudur. Əslində onlar Allahın əzəmətindən qorxurlar və onların qorxusu maddi dünya ilə bağlı deyil. Həzrət haqq öz övliyalarının qəlbində təcəllə edib, şövq qarışıq heybətə səbəb olur. Buna görə də ilahi təcəllə və əzəmət onların idrakını heybət və qorxuya mübtəla edir. Necə ki, vurğun bir aşıq uzun illər ayrılıqdan sonra görüş icazəsi aldıqda onu bu görüşdən məhrum edəcək səhvə yol verəcəyindən qorxur.

Həzrət haqla ölümdən sonra başlayan görüş zamanı Allah aşıqlərinin qəlbə çırpınır, qorxuya düşür. Amma bu qorxu adı qorxu deyil.²

Onların qorxusu səfərin uzunluğundan, azuqənin azlığından, məqsədin böyüklüyündən yaranır.³ Onlar, Qur`an tə`birincə, ölümü Allahın böyük imtahanı sayırlar.⁴ Onları qorxudan budur ki, həmin imtahandan üzüağ çıxmasınlar. Həqiqətən də kamil insanların sınağı mürəkkəbdir. Bizlər üçün hətta bunu dərk etmək də çətindir.

*Quyudan düzənə aparırsa yol,
Əbəsdir rəhmətdən üzülərsə əl.
Qorxsun azuqəsi yetərsiz olan,
Çətindir yol getmək yük olan zaman.*

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, k. 122.

² İmam Xomeyni, “40 hədis”, s. 303

³ Bax: “Nəhcül-bəlağə”, k. 77.

⁴ Bax: “Mulk”, 2.

Xülasə şəkildə deyilənlərdən aydın olur ki, əvvəla ölüm qorxusunun həm mənfi, həm də müsbəti var. Əgər qorxunu doğuran qəflətdirsə, bu qorxu mənfidir. Amma qorxunun səbəbi ilahi əzəmətdirsə, bu qorxu müsbətdir və ilahi eşqə əsaslanır. İkincisi, insanlar və onların baxışları arasındakı fərqlərə əsasən qorxu amilləri də fərqlənir.

Bə`zən isə bir qrup insan ölümdən qorxmur. Bunun səbəbi ilahi görüşə şövqdür. Bu hal kamil insanlara aiddir. Kamil insanlar qorxu və ümid arası hərəkət edirlər. Onlar ölümü əbədi səadət üçün müqəddimə bildiklərindən bu görüşdən qorxmur, onun intizarını çəkirlər. Bununla yanaşı özlərini aləmlərin məhbubu önündə kiçik və həqir saydıqlarından özlərini ne`mətə layiq bilmir, ilahi əzəmətdən çəkinirlər.

Amma ölümdən qorxmuram deyən hər kəsi Allah aşıqı saymaq olmaz. İlahi görüşə eşq olmayan yerdə ölümdən qorxmamaq əsassızdır. İnsan xəlvət bir guşədə özü və ölümü haqqında düşündükdə üç növ qorxudan birini keçirməlidir. Ölümdən qorxmadığını bildirən insan təhlükəyə düşdükdə ölümlə üz bəüz dayandığını görüb, şübhəsiz ki, reaksiya verir. Bu isə onun qorxu keçirdiyini bildirir. O, dildə ölümdən qorxmadığını bildirsə də, əməldə öz qorxusunu e`tiraf edir.

Nəzərdən qaçırmmamalıyıq ki, ölüm qorxusu və ölümün mö`minlərə və kafirlərə fərqli şəkildə üz tutması haqqındakı izahatlar Qur`an və rəvayət baxımından insanın əqidə və əməllərinin uyğun məsələyə tə`sirli olduğunu göstərir. Belə ki, bəşəriyyətin xoşbəxtliyi və bədbəxtliyi onun daxilindən qaynaqlanır. Əslində insan özündən, öz əməllərindən qorxmalıdır. Dini tə`limlər ölüm həqiqətini açıqlamaqla insanın nəzərlərini onun özünə yönəltmək istəyir. Yə`ni ona öyrədir ki, maddi dünyada öz ehtiyaclarını ödəyərkən maddiyyata vurğun olmasın, maddiyyatın əsarətinə düşməsin. Əgər bu qaydaya əməl olunarsa, ölüm qorxusu müsbət və arzulanan olar. Demək, hər kəs öz həkimidir. O öz baxışı, əməlləri ilə mənfi ölüm qorxusunu müsbət ölüm qorxusuna çevirə bilər. Əgər birinci qorxu insanın canına hakim kəsilib, onun gününü qara edirsə,

ikinci qorxu nəfsin tərbiyəsinə səbəb olur və insanı İslam şəriətinin bəyəndiyi işlərə sövq edir. İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş hədisi bir daha xatırlamaq yerinə düşərdi. İmam (ə) bir şəxsə buyurdu: “Həqiqətən, sən öz nəfsinin həkimisən. Sənin üçün dərd bəyan olunmuş, sağlamlıq nişanələri bildirilmiş, dərmanı göstərilmişdir. Bax gör ki, nəfsinin islahı üçün necə qiyam qaldırırsan.”¹

Ölümdən sonraya inanmaq, daim bu barədə düşünmək üçün nə etmək lazımdır?

Ölüm inancı və onu xatırlayıb, ibrət götürmək üçün bir sıra təsirli işlər var. Bu qəbildən olan təsirli amilləri nəzərdən keçirək:

1. Xüsusi ilə xəlvətdə ölüm haqqında düşünmək; belə bir nöqtəni nəzərə almaq lazımdır ki ölüm bizi əməl evindən mükafat evinə aparən yeganə körpüdür. Bunu da unutmamaq olmaz ki, insan bu fani, ötəri dünya üçün yaradılmamışdır. Əslində insan əbədi bir həyat üçün yaranmışdır və ölüm həmin axirət səfərinin başlanğıcıdır.

2. Qəbristanlığın ziyarəti, batan qəbirlərə tamaşa; düşünmək lazımdır ki, istər kasıb, istər varlı, dünən aramızda olanlar indi bu qəbristanlıqda yatmışlar və onlardan heç bir xəbər yoxdur. Onların cisimləri çürüyüb qarışqalara yem olmuşdur. Bununla belə, onlar bir nəfər tək aləmlərin Rəbbi qarşısında durmuşlar, öz yaxşı-pis əməllərinin mükafat və cəzasını gözləyirlər. Bu aqibət tez, ya gec bizim üçün də var.

3. İmanlı insanların dəfnində iştirak etmək; xatırlamalıyıq ki, bir gün biz də onlar kimi dostların çiyində bu yolu gedəcəyik. Bu düşüncələr bizi əbədi asayişimizlə nəticələnən yaxşı rəftar və əməllərə sövq etməlidir.

4. Ölüm və qiyamət haqqındakı Qur`an ayələrini oxuyub düşünmək; alimlərin bu ayələrə diqqəti və onu özlərinə tətbiq etməsi xüsusi təsirə malikdir. Uyğun mövzuda nəql olunmuş

---

¹ “Kafi”, c. 2, s. 306.

rəvayətlərin mütaliəsi də əhəmiyyətlidir. Bu mövzu ilə tanışlıq üçün “Mizanul-hikmət” kitabının mütaliəsi tövsiyə olunur. Bu kitabda ayə və rəvayətlər müxtəlif mövzularla bağlı quruluşlandırılmışdır.

5. Unutmamalıyıq ki, ölüm yoxluq, fəna deyil; ölüm daha geniş bir aləmə giriş qapısıdır. Ölüm bizi əməl və imtahan mənzilindən əbədi hesab və mükafat mənzilinə aparır. Dünyada nə əkməşiksə axirət aləmində də onu biçəsiyik. Dünya həyatını iman və saleh əməllə keçirən kəsin qəbri cənnət gülzarı kimidir. Ömrünü imansızlıq və çirkin işlərə sərf edən insanın qəbri isə, əlbəttə ki, od dolu quyu kimidir. Bəli, insanların qəbri zahirən oxşar olsa da, iç vəziyyət bambaşqadır; dünya həyatını iman və saleh əməllə başa vuran kəs indi də behiştədir və ölüm onu əbədi səadətə çatdırır. Ölüm belələri üçün yalnız xoş bir müjdədir. Dünya həyatı behişt mehvərli insanı ölüm behiştə aparır, onun qəbri behişt olur. Amma bilərəkdən çirkin işlərə məşğul olanın yeri indi də cəhənnəmdir. Sadəcə, o, məst halda yanır, amma bunu hiss etmir. Ölüm mələyi gələn zaman onun huşu başına qayıdır və özü üçün cəhənnəm hazırladığını bəsirət gözü ilə görür.

6. Uyğun mövzuda yazılmış kitabların mütaliəsi; məsələn, Şəhid Dəstgəybin, Əllamə Hüseyni Tehraninin, Mürtezə Mütəhhərinin və Ayətullah Məkarim Şirazinin “Məad” kitablarını oxumağı tövsiyyə edirik.

Can verərkən ilk qəbir gecəsi və qiyamətdə qorxudan qurtulmaq üçün nə etməliyik?

Əgər insan mö`min, təqvalı olsa, axirət azuqəsi toplasa, nə can verməyin, nə ilk qəbir gecəsinin, nə də qiyamətin qorxusu yoxdur. İmam Hüseyndən (ə) soruşdular: “Ölüm nədir ki, onun haqqında bir şey bilinmir?” Həzrət buyurdu: “Ölüm mö`minlərə üz vermiş ən böyük şadlıqdır...”¹

---

¹ “Biharül-ənvar”, c. 6, s. 153.

*Bu viranəlikdən köçən gün gözəl,
Cananın ardınca gedən can gözəl.
Vüsal həsrətindən alışdı könül,
O nur sahilinə çatan an gözəl.*

İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Qiyamət təqva əhli üçün bir toydur”.¹ Başqa bir hədisdə imam (ə) buyurur: “Mö`min öldükdə yetmiş min mələk onu qəbirədək müşayiət edər. Elə ki qəbirə daxil olar, Nəkir və Münkər onun soracağına gələr. Onun yanında əyləşib deyərlər: “Rəbbin kimdir? Dinin nədir? Peyğəmbərin kimdir?” Şəxs cavab verər: “Rəbbim Allahdır, peyğəmbərim Məhəmməddir, dinim İslamdır.” Sonra qəbir göz işlədikcə genişlənər. Ona behiştədən təam, ruh-reyhan gətirilər. Bu Allahın Qur`ani-kərimdəki və`didir: “Əgər yaxınlardan olsa, onun üçün ruh-reyhan olar.” Bəli, qəbirdə belə şeylər var. Axirətdə isə şəxs həmişəlik və ne`mətlərlə dolu behiştə daxil olar.²

Beləcə qəbri ruh-reyhanlı, axirəti ne`mətlə dolu olan insan üçün heç bir qorxu yoxdur. Əlbəttə ki, insanı iman və təqvaya, eləcə də, saleh əmələ sövq edən qorxu müsbətdir. Bu qorxu cəbhədə düşmənlə üzübüz dayanarkən insanda döyüş əhval-ruhiyyəsini gücləndirir. Həqiqi mö`min qəbir, qiyamət üçün azuqə hazırlığındadır.

---

¹ “Biharül-ənvar”, c. 7, s. 176.

² “Biharül-ənvar”, c. 6, s. 222.

Bərzəx nədir, orada hansı mənzillər və mərhələlər var? Ölüm, qəbir və bərzəx aləmi haqqında hansı məlumatlar var?

1.ÖLÜM

Bərzəxin ilk mənzili ölümdür. Bütün mövcudların müəyyən əcalı var və bu əcəl ölümlə gerçəkləşir. Bilirik ki, əcəl yox olmaq deyil. Bu hadisə mövcudlar üçün növbəti bir mərhələdir. Başqa sözlə, əcəl mövcudların Allaha doğru səfərə çıxdığı dövrdür. İnsan bir müddət dünya həyatında yaşadığından sonra bu səfərə çıxır. Demək, ölüm bizim uzun səfərimizin ilk mənzilidir.¹

Ölüm dünya ilə axirət arasında qurulmuş bir körpüdür. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: “Dünya mö`min üçün zindan, kafir üçün behiştür. Ölüm mö`minləri behiştə, kafirləri oda aparan bir körpüdür.”² Beləcə, insan ölüm vasitəsi ilə dünya mənzilindən əbədiyyət mənzilinə köçür. Hamı Allahın mələyi ilə görüşür və kimsə bu görüşdən qaça bilməz. Ölüm “səkəratı,” canın çıxarılması ölümün çətin dayanacaqlarındandır.

Qur`ani-kərim ölümü belə vəsf edir: “Can hülqumə yetişdiyi zaman siz ona tamaşa edirsiniz. (Əlinizdən bir iş gəlmir) biz ona sizdən daha yaxın, amma görmürsünüz.”³

Yə`ni, bir adamın əcalı çatdıqda və o, Allaha doğru səfər astanasında olduqda siz onun halına baxırsınız. Amma əlinizdən heç bir iş gəlmir. Onu dünyaya qaytara bilməzsiz. Bunun səbəbi aydındır. Çünki bu sizin xoşlamadığınız ölüm səkəratı və haqq olan bir işdir. Bu iş Allah tərəfindən olduğundan kimsə ona müdaxilə edə bilmir.⁴ “Qiyamət” surəsində buyurulur: “Belə deyil, can hülquma yetişəcəyi, “onu ölümdən qurtara bilən varmı?” Deyiləcəyi, dünya ilə ayrılığa əmin olacağı, ayağı

---

¹ Bax: “Əbəsə”, 21.

² “Biharül-ənvar”, c. 6, s. 154.

³ “Vaqiə”, 83-85.

⁴ Bax: “Qaf”, 19.

ayağına dolaşacağı zaman bütün yollar yalnız Allahına doğru olacaq.”¹

Bəli, ölüm ruhun torpaqdan olan cisimdən aləmlərin Rəbbinə doğru pərvazıdır. Bu pərvazda insanlar iki zümrədir:

Pak-pakizə insanlar; onların vəsfində buyurulmuşdur: “O kəslər ki, pak-pakizə olduqları halda onların ruhunu mələklər alar. Onlara deyilər: “Salam olsun sizə! Əməllərinizə xatir behiştə daxil olun.”²

Amma dünya həyatını günaha bulaşdıranlar üçün ölüm çox çətinidir. Bəli, dünya əhli üçün dünyadan, zövcədən, övladlardan, dostlardan, ömür boyu topladıqlarından ayrılmaq çox ağırdır. Bu bağlılıq imansızlıq və pis aqibətə səbəb ola bilər. Bu zümrənin ölümü haqqında Qur`an buyurur: “Zalımların ölüm çətinliyində qərq olduğunu görəydin. Mələklər əlləri açıq onlara deyər: “Canınızı qurtarın? Bu gün Allaha aid etdiyiniz yalanlara, onun ayələrinə təkəbbür göstərdiyinizə görə zəliledici cəzalar görəcəksiniz.”³ Digər bir ayədə oxuyuruq: “O kəslər ki, özlərinə zülm etdikləri halda mələklər onların ruhunu aldılar və onlara dedilər: “Siz hansı haldaydınız?” Dedilər: “Biz öz diyarımızda sıxıntı altındaydıq.” (Mələklər) Dedilər: “Məgər Allahın yeri geniş deyildimi ki, hicrət edəsiniz?” Onların yeri cəhənnəmdir və aqibətləri pisdır.”⁴ Başqa bir ayədə buyurulur: “O kəslər ki, özlərinə zülm etdikləri halda mələklər onların canlarını aldı, təslim olarlar (və yalandan deyərlər) “biz pis iş görmədik!” Bəli, Allah onların gördüyü işlərdən xəbərdardır. İndi cəhənnəmdə əbədi qalacağınız halda onun qapılarından daxil olun. Azğın təkəbbürlülərin yeri necə də pis yerdir!”⁵

Aydın məsələdir ki ölümdən qaçmaq mümkünsüzdür. Amma onun çətinliyindən yaxa qurtarmaq olar. Ölüm çətinliyini gül qoxulamaq kimi şirinliyə döndərmək olar. İman və saleh əməl,

---

¹ “Qiyamət”, 26-30.

² “Nəhl”, 32.

³ “Ən`am”, 93.

⁴ “Nisa”, 97.

⁵ “Nəhl”, 28.

xüsusi ilə mə`sum Əhli-beytlə (ə) dostluq, namazın əvvəl vaxtda qılınmasına diqqət, ata-anaya ehtiram və yaxşılıq, ilahi göstərişləri yerinə yetirmək ilkin mənzildən salamat ötüşməyimizə səbəb ola bilər.

2. QƏBİR

Qəbir əslində bərzəkdir. Bərzəx dünya ilə axirət arasındakı bir aləmdir. İnsan ölüm anından sur üfürülənədək həmin mənzildə olar, əlbəttə ki, qəbir dedikdə bizim gördüyümüz qəbir yox, qiyamətədək yerində qalan batini qəbir nəzərdə tutulur. Rəvayətlərdə o, behişt bağlarından bir bağ və ya cəhənnəm quyularından bir quyuyu kimi təqdim olunur.

Qur`ani-kərim layiqli işlər görmək üçün dünyaya qayıtmaq istəyənlərin batil arzularını nəql etdikdən sonra buyurur: “Onlar qiyamət günü ayağa qaldırılanadək bərzəxdədirlər.”<sup>1</sup> Bərzəx və bərzəxdə olanların halı belə bəyan olunur: “Biz onu (cəzanı müəyyən bir vaxtadakı tə`xirə salmışıq; o gün gəldiyi vaxt Allahın izni olmadan kimsə danışa bilməz. İnsanların bir hissəsi bədbəxt, bir hissəsi isə xoşbəxt olacaq; bədbəxtlər od içərisində qalacaqlar və onların orada uzun-uzadı ah-fəryadı var; Rəbbin istəyincə onlar orada əbədi, göylərlə yer durduqca qalacaqlar. Həqiqətən, Rəbbin istədiyini edəndir. Xoşbəxtlər isə göylərlə yer durduqca behiştə əbədi qalacaqlar...”² “Göylərlə yer durduqca” tə`birindən aydın olur ki, nəzərdə tutulan qiyamətdən öncəki behişt və cəhənnəmdir. Çünki qiyamət qopduğu vaxt göylərlə yerin nizamı pozulacaq. Ona görə də Həzrət Əli (ə) qiyamətdən qabaq bərzəx savabı və cəzasını inkar edənlərə bu ayəni sübut gətirmişdir.³

İmam Sadiq (ə) uyğun ayələrin təfsirində buyurmuşdur: “Bərzəx dedikdə qəbir nəzərdə tutulur və ölənlər üçün orada

---

¹ “Mu`minun”, 100.

² “Hud”, 104-108.

³ Bax: “Zumər”, 66, 67.

çətin həyat var. And olsun Allaha, qəbir ya behişt bağlarından biridir.”¹

Bəli, hər bir kəsin bərzəx qəbri mahiyyətə ya behişt bağlarından bir bağıdır ya da cəhənnəm quyularından bir quyu. Qəbirə daxil olarkən onun dəhşəti, qəbirin ilk gecəsi və sıxıntısı, Nəkir və Münkərin sorğusu qəbir evinin təhlükəli məqamlarıdır. Yalnız özündən qabaq iman və saleh əməl göndərənlər bu dəhşətlərdən amandadır. Nəql olunur ki, qəbir qazılan zaman həzrət Peyğəmbər (s) tələsik ona yaxınlaşdı və şiddətlə ağladı. Onun göz yaşları torpağı islatdı. Həzrət yanındakılara buyurdu: “Ey mənim qardaşlarım. Bunun kimisinə hazır olun.”² Rəvayətlərdə çox tövsiyyə olunmuşdur ki, cənazəni qəbirə tələsik qoymayın. Onu dəfn etməzdən qabaq bir müddət qəbirin kənarında saxlayın. Dəfn edərkən ona təlqin oxuyun, dəfn gecəsi namaz qılın. Bütün bunlar qəbirdəkinin dəhşət və iztirabını, qəbir sıxıntısını azaltmaq üçündür.

Qəbir sıxıntısı təsvir olunmamışdır və onun mahiyyəti bizim üçün aydın deyil. Ümumi şəkildə demək olar ki, dünyadan gedən insan dünya ilə bağlılığı, bərzəx aləmi və yeni şəraitdən xəbərsizliyinə görə sıxıntıya düşər olur.

Nəkir və Münkər həqiqət, e`tiqad və əməl haqda soruşur. İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Dəfn zamanı Münkər və Nəkir adlı iki mələk meyitin yanına gəlir. Onların səsi gurultulu şimşək, gözləri parlaq qılgıncım kimidir. Bu halda dişləri ilə torpağın altını üstünə çevirir, saçlarını yolurlar. Sonra meyitdən soruşurlar: “Rəbbin kimdir? Dinin nədir?” Şəxs mö`min olduqda deyir: “Rəbbim Allahdır, dinim İslam.” Onlar deyirlər: “Sizin müdafiəniz üçün araya gəlmiş şəxs haqqında nə deyirsən?” Şəxs deyər: “Allahın rəsulu Məhəmmədimi soruşursunuz?” Deyərlər: “Şəhadət ver ki, o, Allahın rəsuludur.” Şəxs deyər: “Şəhadət verirəm ki o, Allahın peyğəmbəridir.”

---

¹ “Biharül-ənvar”, c. 6, s. 159.

² “Mustadrəkəl-vəsail”, c. 2, s. 465.

Beləcə, şəxs sınaqdan başıuca çıxar. Ona deyərlər: “Röyasız bir yuxu ilə yat! Qəbiri doqquz zira ölçüsündə genişləndirər, onun üçün behiştə qapı açarlar. Şəxs öz yerini görər, əgər şəxs kafir olsa, şeytan onun baxışı kənarında tüstü tək dayandığı halda Nəkirlə Münkər oraya daxil olar. Ondan soruşarlar: “Rəbbin kimdir, dinin nədir, səni müdafiə etmək üçün gəlmiş şəxs haqqında nə deyirsən?”

Şəxs deyər: “Bilmirəm” (Bu məqamda onunla şeytanın arasını açarlar və onun qəbrində 99 nəhəng ilan görünər. Bu ilanlardan biri yer üzündə nəfəs çəksə, bir dənə də olsun ağac göyerməz. Şəxsin atəşə doğru gözləri açılar və o, od içində öz yerini görər.¹

Bəli, bərzəx maddi aləmin batınıdır. Biz onu dərk etməkdə acizik. Bizim gördüyümüz yalnız torpağın qoynundakı qəbirdir. Bu qəbirin həqiqəti isə bizim üçün aydın deyil. Bu qəbir ya behişt bağlarından bir bağ, ya da cəhənnəm quyularından bir quyudur. Dünyada behiştə layiq yaşayanların qəbiri behişt, cəhənnəmə layiq yaşayanların qəbiri cəhənnəmdir. Bu behişt və cəhənnəmin qiyamət behiştə və cəhənnəmi olub-olmadığı mə`lum deyil. Bu məsələ yalnız ölümdən sonra əyan olasıdır.

Qəbirin behişt və ya cəhənnəm olmasının səbəbi insanın iman və əməlidir. Peyğəmbər (s) və onun mə`sum Əhli-beytinə (ə) məhəbbət bu uzun səfərdə insan üçün böyük sərmayədir.

Bərzəxdə hərəkət və təkamül vardırmi?

Bərzəxdə maddi aləm qanunları hökm sürməsə də, hansısa oxşarlıqlar vardır. Orada bərzəx təkamülü adlanan bir hərəkət var. Yə`ni mö`minlər bərzəx aləmində Allahla görüş məqsədlərinə daha da yaxınlaşırlar. Onların qarşısındakı mənəələr götürülür, baxışlarındakı pərdələr açılır. Onlar bərzəx aləmində təcridən ilahi görüş ləyaqətini əldə edirlər. Kafirlər isə öz məqsədlərinə, yə`ni Allahdan uzaqlığa, cəhənnəm mənzilinə girişə daha da yaxınlaşırlar. Başqa sözlə, bərzəxdə mö`minlər xalisləşir, dünyəvi bağlılıqlardan qurtulmaq üçün hansısa

---

¹ “Kafi”, c. 3, s. 236.

sıxıntılar keçirirlər. Yə`ni məqsəd onların müalicəsidir. Müalicə isə əziyyətlə müşayiət olunur. İnsan xəstə halda ilahi hüzurə daxil ola bilməz. Kafirlər bərzəxdə öz zəlalətlərini daha da artırırlar.

İnsan bərzəxdə nə qədər yubanır? Bə`zi kitablarda qeyd olunur ki, bu müddət çox azdır

Bərzəx dövrü zahirən uzun görünə bilər. Amma əslində bərzəx müddəti bərzəx əhli üçün bir gündən artıq deyil. Qur`ani-kərim bu barədə buyurur: “(Allah-təala buyurur: “Yer üzündə neçə il qaldınız? “Deyərlər: “Bir gün uzunluğunda, ya günün bir hissəsi qədər!”¹

Əllamə Təbatəbai bildirir ki, yer üzündə yubanma dedikdə qəbir və bərzəx aləmində yubanma nəzərdə tutulur. O öz dediklərinə növbəti ayələri dəlil göstərir: “Qiyamət qopan gün günahkarlar and içərlər ki, bir saatdan artıq (bərzəxdə) qalmadılar. Bu sayaq həqiqəti dərk etməkdən məhrum olarlar. Amma elm və iman verilən kəslər deyər: “Siz Allahın əmri ilə qiyamət gününədək (bərzəxdə) yubandınız. İndi qiyamət günüdür, amma siz bilmirsiniz.”²

Sur üfürülməsi nə deməkdir? Sur neçə dəfə üfürülər və onun qiyamətlə nə əlaqəsi var?

Bərzəx başa çatdıqdan sonra qiyamət qopur. Qiyamət sur üfürülməsi ilə başlayır. Həmin an bütün mövcudlar dəhşət içində ölərlər. Bu, qiyamətin ilk mənzilidir. Sonra sur ikinci dəfə üfürülər və bütün mövcudlar yenidən dirilib Allahın hüzuruna gələr. Bu isə ikinci mənzildir. Növbəti mərhələdə qiyamət və məhşər səhnəsi bərpa olar.

Birinci surun üfürülməsində məqsəd bütün mövcudların öz xilqət yönümünü itirməsidir. Onlar bununla qiyamət səhnəsinə

---

¹ “Mu`minun”, 112-114.

² “Rum”, 55, 56.

daxil olmağa hazırlanırlar. Bu ölüm suru gerçəkdir, hamıya aiddir və qiyamətin bərpası üçün müqəddimədir. Allahın qarşısında fani olan ixlas əhlinin sur üfürülməsindən heç bir qorxusu yoxdur. İkinci üfürülmədə bütün mövcudlar varlığını yenidən tapar və məhşər səhnəsində hazır olar. Qur`an bu iki sur üfürülməsi haqqında buyurur: “Sur üfürülər, göylərdə və yerdə olan hər kəs ölər. Yalnız Allahın istəyi ilə istisna olar. Sonra ikinci dəfə sur üfürülər. qəfildən hamı ayağa qalxar və intizarda olar.”¹

Bu ayələri daha geniş şəkildə “Yasin” surəsində oxuyuruq: “Onlar deyirlər: “Əgər doğru deyirsinizsə, bu və`d nə vaxt olacaq? Yalnız bunu gözləyirlər ki, əzəmətli nida onları bürüsün. Hansı ki, dünya işləri haqqında çəkişmədədirlər. (O qədər qafil olsunlar ki) nə vəsiyyəət edə bilsinlər, nə ailələrinin yanına qayıda bilsinlər. (İkinci dəfə) sur üfürülər. Onlar qəfildən qəbirlərdən Rəbblərinə doğru tələsərlər. (Dünya həyatına məşğul olub haqqa istehza edənlər dəhşətli səslə qarşılaşarlar) Deyərlər: “Vay olsun bizə! Bizi bu yataqdan kim qaldırdı?” Sonra özləri cavab verərlər: “Bəli, (bu Rəhman Allahın həmin və`didir və onun elçiləri düz deyirdilər. Bircə dəhşətli səs qopan kimi onlar qarşımızda hazır olacaqlar. Bu gün kimsəyə zərrəcə zülm edilməz və yalnız əməllərinizə görə cəzalandırılırsınız.”²

Sur üfürülməsi və qiyamətin dəhşətləri hamıya aiddir, yoxsa kimsə istisnadır?

Qur`ani-kərim təsdiqləyir ki, bir qrup insan iki sur üfürülməsindən amandadırlar və ölüm onları yaxalamaz. Bu qrup həm də məhşər səhnəsinin dəhşətlərindən amandadırlar. Ayələrdə buyurulur: “Sur üfürüləcək, Allahın istədiyi kəslərdən başqa, hamı dərhal öləcək. Sonra növbəti dəfə üfürülən kimi onlar qalxıb gözləyəcəklər.”³; “Sur çalınacağı gün Allahın

---

¹ “Zumər”, 67.

² “Yasin”, 47-54.

³ “Zumər”, 68.

istədiklərindən başqa, göylərdə və yerdə nə varsa dəhşətli bir qorxuya düşər və onların hamısı Rəbbinin hüzuruna müt'i vəziyyətdə gələr.”¹

Əvvəlki ayədə qeyd olundu ki, bir qrup insan Allahın istəyi ilə sur üfürülməsindən amanda qalarlar. İkinci ayədə isə belə buyuruldu ki, Allahın istədiyi kəslər qiyamət səhnəsinin dəhşətindən amandadırlar. Bəs bu qurupda olanlar kimdir? Qur'an buyurur: “Yalnız bir nida ilə qəfildən hamı hüzzurumuzda hazır olar.”² Amma bir qrup insan istisna edilmişdir: “Allahın müxlis bəndələrindən savay!”³

“Müxlislər” zümrəsi haqqında çox danışmaq olar. Biz bu mövzuda yalnız bir neçə rəvayətlə kifayətlənirik. Çoxsaylı rəvayətlərə əsasən, müxlislər dedikdə Həzrət Əli (ə) və onun həqiqi şiiələri nəzərdə tutulur. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: “Ey Əli! Sən və sənin şiiələrin “hovuz” başında olarsınız və istədiyiniz qədər içərsiniz. Sizin düşmənlərinizə bu qadağan olunur. Siz “fəzl” günü ərşin kölgəsində amandasınız. Hamı qorxduğu halda siz qorxmazsınız. Sizin haqqınızda bu ayə nazil oldu: “Bizim tərəfimizdən yaxşı və`d alanlar ondan (cəhənnəm odundan) uzaq saxlanmış olar. Onun səsinə eşitməzlər və həmin arada ürəkləri istəyən şey əbədidir. Böyük dəhşət onları qəmləndirməsin. Mələklər onların istiqbalına gələr (onlara deyirlər ki) bu sizə və`d olunmuş həmin gündür.” “Ey Əli! Sən və sənin şiiələrin dayanacaqda çağırılar. Siz behiştərdə ne`mətlərdən bəhrələnen haldasınız.”⁴

Həzrət Peyğəmbər (s) buyurur: “Ey Əli! Sən və sənin şiiələrin çöhrələriniz on dördüncü gecənin ayı tək parlayan halda qəbirlərinizdən xaric olarsınız. Çətinliklər və qəm-qüssə sizdən uzaqdır. Ərşin kölgələnəcəyində qərar tutarsınız. Xalq qorxar, siz qorxmazsınız. Xalq qəm içində olar, sizsə narahatlıq

---

¹ “Nəml”, 87.

² “Yasin”, 53.

³ “Saffat”, 127, 128.

⁴ “Biharül-ənvər”, c. 7, s. 179.

görməzsiniz. Xalq hesab verdiyi bir vaxt sizin üçün behişt təamları hazırlanmışdır.”

Bəli, onlar dünyada şəhadət, kamil iman, saleh əməl vasitəsi ilə özlərini pak etmişlər. Hələ dünya həyatında ikən Allahın hüzurunda fani olmuşlar. Onların fani olması üçün sur üfürülməsinə ehtiyac yoxdur. Məhşər səhnəsində onlar pak-pakizə olar. Onlar Allahın hüzurundadırlar və sadalanan işlərə ehtiyacları yoxdur.

Qiyamət dünya həyatının, yoxsa ölümdən sonraki bərzəx həyatının ardınca gəlir?

Bu suala cavab verməzdən öncə üç məsələni aydınlaşdırmaq lazım gəlir: Bərzəx nədir? Bərzəxlə qiyamət arasında hansı fərqlər var? Ölümdən sonra insan üçün qiyamət başlayırmı?

1. Lüğət mənası baxımından “bərzəx” iki şey arasında olana deyilir. Başqa sözlə, bərzəx iki varlıq arasındakı maneə, hədd mənasındadır. Bəs bu söz şər'i baxımdan hansı mənanı daşıyır? Qur`ani-məciddə buyrulur: “Ayağa qaldırılacaqları günədək onların arasında bərzəx vardır.”¹ İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Bərzəx elə qəbir aləmidir. O, dünya və axirət arasındakı savab və cəzadan ibarətdir.”² Həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədisdə deyilir: “Qəbir behişt bağlarından bir bağ, ya da cəhənnəm quyularından bir quyudur.”³

Deyilənlərə əsasən bərzəx ölümlə qiyamət arasındakı dayanacaqdır. Bu mərhələ ölümlə başlayıb sur üfürülməsi ilə başa çatır.

2. Bərzəxlə qiyamət arasında bir sıra fərqlər vardır ki, onlardan bəzilərini yada salırıq:

a) Qiyamət dünyanın ömrü başa çatdıqdan sonra başlayır. Hansı ki, bərzəx insanın ölümü ilə gerçəkləşir.

---

¹ “Mu`minun”, 100.

² “Təfsire-Nurus-səqəleyn”, c. 3, s. 553.

³ “Biharül-ənvər”, c. 6, s. 205.

b) Bərzəx almində ruh lətif (əvvəlkinə oxşar) bədənlərdir. Bu bədən nə maddidir, nə də qeyri-maddi. Bu bədən sırf bərzəx aləminə xas olan varlıqdır. İnsan öz həyatına həmin bu bədəndə davam edir. Hansı ki, qiyamətdə ruh cismani (dünyadakı) bədənlə olur.

v) Behişt nəmətləri bərzəx nəmətlərindən qat-qat üstündür. Amma cəhənnəmin əzabı da bərzəxin əzabından qat-qat ağırdır. İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Bərzəx aləmində nəmətlərdən faydalanan möminlər deyər: “Pərvərdigara, bizim üçün qiyaməti bərpa et, bizə verdiyin vədi həyata keçir.” Bərzəxdə cəza çəkən kafirlər isə belə deyər: “Pərvərdigara, bizim üçün qiyaməti bərpa etmə, bizə verdiyin vədi həyata keçirmə.”¹

Bərzəxdə insan üçün əməllər başa çatmır. Çünki dünya yerindədir və həmin şəxsin qoyduğu yaxşı qaydalara əməl edildikdə, mülkündən ayırdığı sədəqələr yerinə çatdıqca, övladları saleh işlər gördükcə onların da savabları artırılır. Əksinə, çirkin qaydalar qoymuş, pis övlad tərbiyə etmiş insanın bərzəxdəki günah yükü də ağırlaşır. Qiyamətdə isə insan üçün əməllər başa çatmışdır. Çünki artıq dünya həyatı sona yetmişdir.

Belə bir sual da verildi ki, ölümdən sonra insan üçün qiyamət başlayırmı? Məncə deyilənlərdən aydın oldu ki, dünya və axirət həyatı arasında bərzəx aləmi var. Beləcə, insan öldükdən sonra birbaşa qiyamət səhnəsinə yox, bir müddət bərzəx aləminə gedir. Bəzi rəvayətlərdə qeyd olunur ki, insanın qiyaməti onun ölümü ilə başlayır. Həmin rəvayətlərdə bərzəxlə qiyamət aləmi birlikdə qəbul edilmişdir. Həm bərzəx, həm də qiyamət gözlərimiz önündə olmadığından və bizim üçün hər ikisi qeyb sayıldığından onların bir təbirlə ifadəsi mümkündür.

---

¹ “Biharül-ənvar”, c. 6, s. 269-270.

Qiyamətin neçə dayanacağı var, bu dayanacaqlar nə üçündür və insan bu dayanacaqlarda nə qədər yubanacaq?

İxlas əhli və həqiqi şiələr istisna olmaqla bütün bəndələr qiyamət səhnəsinə gətirilər. Son məqsədə çatmaq üçün onlar dayanacaqlardan keçməlidir. Qur'an ayələri ilə uyğun olan rəvayətlərə əsasən məhşər və qiyamət səhnəsinin əlli dayanacağı var. Birinci mərhələ qəbirlərdən qalxıb məhşər səhnəsində dayanmaqdır. Qur'an buyurur: “Ruh (qiyamət günü) ona doğru yüksələr. Elə bir gün ki, əlli min il qədərindədir.”¹ İmam Sadiq (ə) həmin ayəyə istinadən buyurmuşdur: “Hesabınıza başlanmamışdan qabaq özünüz hesab çəkin. Çünki qiyamətin əlli min dayanacağı var və hər dayanacaq min il uzanar.”² İbn-Məs`ud deyir: “Əmirəlmö`minin (ə) onun yanında olduğumuz vaxt buyurdu: “Qiyamətdə əlli dayanacaq var ki, hər biri min il çəkər. İlk dayanacaq qəbirlərdən xaric olmaqdır.”³

Bir bu qədər dayanacağın müəyyənləşməsində məqsəd insanın paklanması, Allah-təala ilə görüşə hazır olmasıdır. Çünki qiyamət hər şeyin öz ilkinə qayıdışıdır.⁴ İlahi dərgaha yalnız o kəs yol tapa bilər ki, bütün vücudu ilə yalnız Allahı çağırınsın. Qeyd etdiyimiz kimi, bu dayanacaqlar insanın paklanması üçündür. Amma özünü dünyada əvvəlcədən paklayanlar bu dayanacaqlarda çox az yubanar və qısa bir zamanda haqqın hüzuruna yol tapar. Həzrət Peyğəmbərə (s) qiyamətin uzunluğu barədə sual veriləndə o buyurdu: “And olsun Məhəmmədin canı əlində olan kəsə, həmin gün mö`min üçün dünyada qıldığı vacib namazdan daha qısadır.”⁵

---

¹ “Məaric”, 4.

² “Kafi”, c. 8, s. 143.

³ “Biharül-ənvar”, c. 7, s. 111.

⁴ Bax: “Bəqərə”, 245.

⁵ “Əl-mizan”, c. 20, s. 13.

Digər qeyd olunası nöqtə budur ki, dayanacaqlar və onlarda yubanma müddəti sırf şəxsin özündən asılıdır. Bə`zi rəvayətlərə əsasən islahına heç bir ümid olmayan şirk başçıları həmin dayanacaqlarda yubanmadan cəhənnəmə aparılar.¹ O da qeyd olundu ki, həqiqi şiələr də bu dayanacaqlarda yubanmaz, birbaşa behiştə gedərlər.

Qiyamətdə ölçü nədir? Orada əməl necə ölçülər? Yaxşı əməlin ağırlığı dedikdə nə nəzərdə tutulur?

İnsanın istər zahiri, istər batini işləri bütünlüklə onun əməl naməsində qeyd olunur. Əməl naməsində heç nə örtülü qalmaz. Zahirən belə görünür ki, dayanacaqlarda ölçü insanın haqqa, yoxsa batilə üz tutmasıdır. Qur`ani-kərimdə buyrulur: “O gün əməllərin ölçüləcəyi haqdır. Mizanları ağır gələnlər nicat tapanlardır; mizanları yüngül gələnlər isə ailələrimizə qarşı zülm etdiklərindən sərmayələrini itirənlərdir.”²

Bir zındıq (dinsiz) hazırkı ayə haqqında İmam Sadiqdən (ə) soruşdu: “Əməlləri ölçməzlərmi?” İmam buyurdu: “Xeyir! Əməllər cisim deyil. Ölçülən əməl olunan şeydir. Bir şeyin sayını, ağır-yüngüllüyünü bilən kəs onu ölçməyə ehtiyac duymur. Allahdan isə heç nə gizli deyil.” Zındıq Soruşdu: “Bəs mizan nədir?” İmam buyurdu: “Ədalət.” Zındıq dedi: “Bəs ‘mizanı ağır gələn kəs’ ayəsi nə deməkdir?” İmam buyurdu: “Burada əməli ağır gələn kəs nəzərdə tutulur.”

Uyğun ayəni təfsir edərək Əmirəlmö`minin (ə) buyurmuşdur: “Mizanı ağır, mizanı yüngül gələn kəs dedikdə hesabın az-çoxluğu nəzərdə tutulur. Xalq həmin gün müxtəlif təbəqələrdə olar: Bir dəstənin hesabı sür`ətlə aparılar və onlar şadlıqla öz mənzillərinə dönərlər; bir dəstə behiştə hesabsız daxil olar, çünki özlərini dünyada bulaşdırmamışlar; bir dəstə ilə ən xırda işlərin də hesabı çəkilər və dərdli əzaba doğru aparırlar. Küfr və fitnə başçıları həmin zümrədəndir və onlar üçün heç bir

---

¹ “Biharül-ənvar”, c. 7, s. 250-260.

² “Ə`raf”, 8, 9.

mizan qurulmaz. Onların qiyamət günü heç bir dəyəri yoxdur və cəhənnəmdə əbədi qalarlar. Odun yandırıcı şö`ləsi onların üzünü yalayar və cəhənnəmdə qaş qabaqlı olarlar. Mizanları ağır olanlar isə nicat tapanlardır.”¹

Həmin gün hesab-kitab Allahın əlindədir. Hər kəslə ədalətlə hesab aparılar: “Biz qiyamət günü ədalət tərəzisini bərpa edərik. Kimsəyə xardal dənəsi ağırlıqda belə zülm olunmaz. Onu biz hazır edirik. Kifayətdir ki, hesab aparan biz olaq.”²

İmam Sadiq (ə) uyğun ayənin təfsirində buyurmuşdur: “Peyğəmbərlər və onların canişinləri ədalət ölçüsüdür və başqaları onlarla (müqayisədə) ölçülmüş olar.”³ Bəli, əgər onlar dünyada xalqın hidayəti üçün yol göstərmişlərsə, qiyamətdə də ədalət ölçüsü olarlar və hər bir insan onlarla müqayisədə ölçülər.

Həzrət Əlidən (ə) nəql olunmuş rəvayətə əsasən, bə`ziləri mizan dayanacağında yubanmaz. İman başçıları birbaşa behiştə, şirk başçıları birbaşa cəhənnəmə gedər. Beləcə, ölçü yalnız orta halda olanlara aiddir. İmam Səccadın (ə) bir buyuruğuna nəzər saldıqda bir çox məsələlər aydın olur. İmam buyurur: “Ey Allahın bəndələri, agah olun! Müşriklər üçün ölçü aparılmaz, əməl namələri nəşr olmaz. Onlar dəstə-dəstə cəhənnəmə doğru aparılar. Ölçü və əməl naməsi yalnız müsəlmanlar üçündür. Ey Allahın bəndələri! Allahdan çəkinin və agah olun ki, Allah-təala öz dostlarından heç birinə öteri dünyanı istəməz. Allah öz dostlarını dünyanın öteri gözəlliklərinə, zahiri şadlıqlarına rəğbətləndirməz. Dünya və onun əhli yalnız axirəti üstün tutanların seçilməsi üçün bir imtahandır.”⁴

Bə`ziləri bu rəvayətlərdən belə bir nəticə çıxarmışlar ki, mizan və hesab dayanacaqları yalnız mö`minlərə məxsusdur. Amma belə düşünürük ki, əslində başqa cürdür. Çünki Qur`an ayələri qiyamətdə bir məqamda xalqı iki, digər bir məqamda üç zümrəyə ayırır. Bə`zən isə qiyamət səhnəsindəki xalq altı

---

¹ “Əl-əhticac”, c. 1, s. 244; “Mu`minun”, 104.

² “Ənbiya”, 47.

³ “Kafi”, c. 1, s. 419.

⁴ “Kafi”, c. 1, s. 75.

dəstəyə bölünür. Əvvəlcə bu ayələri araşdıraraq, sonra öz fikrimizi bildirək.

Yaxşı əməllər vasitəsi ilə bağlılanan günahlar haqqında qiyamətdə yenidən sorğu aparılırmı?

Qur`an buyurur: “Yaxşılıqlar pisləkləri aradan qaldırır.”<sup>1</sup> Yə`ni yaxşı əməllər pis əməllərin tə`sirlərini aradan götürür və bu ilahi bir və`ddir. Çünki Allah-təala bağışlayan və mehribandır və verdiyi və`dləri istisnasız olaraq yerinə yetirir. Əgər günahlar dünya həyatında tövbə və yaxşı əməllər vasitəsi ilə yuyulursa əməl naməsində qeyd olunmur və qiyamətdə sorğuya çəkilmir. Çünki sorğu əməl naməsinə əsaslanır. Əgər Qur`anda və`d olunursa ki, yaxşı əməllər pis əməllərin tə`sirlərini aradan qaldırır, şübhəsiz, buna əməl olunacaq.

Niyyətin əməllərə hansı tə`siri var? Doğrudanmı, qiyamətdə əməllər niyyət əsasında ölçülür?

Niyyət dedikdə səbəb, ağıllıq və məqsədə diqqət nəzərdə tutulur. Buna görə də niyyət ibadətin ruhu sayılır. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: “Niyyətsiz əməl yoxdur. (Yəni niyyətsiz əməl dəyərsizdir)”² İnsanın əməl və rəftarları yalnız niyyətə əsaslandıqda dəyərli olur. Ümumiyyətlə, əməllər iki qisimdir:

a) İnsanın bə`zi əməlləri sırf adətə əsaslanır. Yə`ni insan bir işi tam diqqətsiz şəkildə yerinə yetirir. Məsələn, bir çoxlarımızın namazında diqqətdən əsər-əlamət olmur. Belə bir əməlin dəyəri yoxdur. Zahirən bu əməldə niyyət görünərsə də, əslində belə olmamışdır. Demək, bir qisim əməllərdə səbəb, ağıllıq, məqsəd və ya məqsədə diqqətdən əsər-əlamət olmur.

---

¹ “Hud”, 115.

² “Üsuli-kafi”, c. 1, s. 70.

b) Bə`zi əməllər isə diqqət və aqahlıqda müşayiət olunur və belə əməllər niyyətli əməl adlandırılır. Bu qisim əməllər dəyərlidir. Çünki onlar adətə yox, niyyətə əsaslanır.

Belə bir nöqtəni aydınlaşdırmaq lazımdır ki, ixlasa əsaslanan niyyət dəyərlidir. Yə`ni insanın məqsədi yalnız və yalnız Allah və Allaha yaxınlıq olmalıdır.¹ Belə görünür ki qiyamətdə əməllərin zahiri yox, batini, mahiyyəti əsas götürüləsidir. Qiyamətdə bəndələrin batiniyə diqqət yetirilər, əməllərin ağır-yüngüllüyü diqqət və ixlasla ölçülər. Digər bir tərəfdən, insanın niyyətinin onun vücudi kamilliyi ilə rəbitəsi asılı bir işdir. Olsun ki, xalis niyyət düzgün mə`rifət və e`tiqaddan qaynaqlanır. İnsanın Allaha münasibətdə yəqinliyi, ölüm və axirətə inamı, axirət məs`uliyəti dərinləşdikcə onun niyyəti də xalisləşir. Nəticədə insan ilahi kamillik və yaxınlığa sövq olur.

Əlbəttə ki, niyyət saleh əməllə müşayiət olunduqda dəyərlidir. Yalnız bu zaman o insanı ali mərtəbələrə qaldıra bilər. Niyyəti bir növ əməllərin faydalılıq əmsalı da saymaq olar. Bu əmsal böyüdükcə əməllərin dəyəri də artır. Beləcə, insanın təkamülünü aşığıdakı qaydada təsvir etmək olar:

Mə`rifət → əqidə → saleh və xalis əməl → daha üstün mə`rifət → daha güclü əqidə → daha xalis əməl → ...

Uyğun təfsir vasitəsi ilə niyyətin aqahlıq, inam və saleh əməllə rəbitəsi aydınlaşır. Mə`lum olur ki, xalis niyyətin insanın əbədi səadətində nə qədər böyük rolu var. Demək, əməl yalnız adət üzündəndirsə, onun dəyəri yoxdur; əməlsiz niyyət də faydasızdır.

Yalnız xalis niyyət və saleh əməl birlikdə olduqda qiyamətdə ilahi mizana gəlir.

---

¹ Mürtəza Mütəhhəri, “İslamda təlim-tərbiyə”, s. 193, 196.

Əgər bir şəxs keçmiş günahlarına görə tövbə etsə, qiyamətdə həmin əməllərə görə cəzalandırılacaqmı?

Tövbə bağışlanma və günahın məhv olma səbəbidir. Əlbəttə ki, əgər günah xalqın haqqının tapdanması ilə bağlıdırsa, bu haqlar ödənməlidir. Vacib dini vəzifələr tərk olunduqda da onların qəzasını yerinə yetirmək lazımdır. Əgər bir günah müqabilində kəffarə tə`yin olunmuşdursa, imkan həddində bu kəffarələri ödəmək lazımdır. İstənilən bir halda tövbənin şərtləri ödənməlidir. Belə olduqda qiyamətdə həmin günahlara görə cəza verilmir. Çünki Allah öz lütfü ilə bu tövbəni qəbul etmişdir. Qur`an buyurur: “(Xalq) Tövbə etdikdə Allah onlara əzab verməz.”¹

Qiyamətdə xalq neçə dəstəyə bölünür?

Birinci qruplaşdırma: Qiyamət səhnəsinə toplaşdıqdan sonra bəndələr iki qismə bölünür: “Bir qisim çöhrələr sevincəkdir; öz Rəbbinə baxacaq; bir qisim çöhrələr qaşqabaqlı olacaq; çünki onlar qarşıda bellərini qıracaq əzabın olduğunu bilirlər.”²

İkinci qruplaşdırma: İnsanlar qiyamətdə başqa bir baxımdan üç qrupa bölünər: “Siz üç qrupa bölünəcəksiniz: Xoşbəxtlər...; bədbəxtlər...; öndə olanlar; onlar yaxın olanlardır.”³

Belə görünür ki, “müxlislər” (ixlas əhli) elə “öndə gedənlərdir.” Ayədə “əshabul-məymənə” dedikdə nicat tapmış iman əhli, “əshabul-məş`əmə” dedikdə isə günahları ilə Allah hüzurundan uzaqlaşanlar nəzərdə tutulur.

Üçüncü qruplaşdırma: Bu bölgüdə qiyamət əhli altı zümərəyə bölünmüşdür: behişt əhli, cəhənnəm əhli, yaxşı işi pis işinə qarışmış və günahını e`tiraf edən dəstə, Allahın əmrini gözləyən

---

¹ “Ənfal”, 33.

² “Qiyamət”, 22-26.

³ “Vaqiə”, 7-11.

dəstə, düşüncə baxımından zəif düşmüşlər (müztəz`əflər), ə`raf əhli.

İmam Sadiq (ə) Qur`an ayələrinə əsaslanaraq bu altı qrup haqqında belə buyurmuşdur: “Xalq altı dəstədir: behişt əhli, od əhli, günahını e`tiraf edən və yaxşı işi pis işinə qarışmış dəstə, Allahın fərmanını gözləyən, ya cəzalandırılacaq, ya da tövbəsi qəbul olunacaq dəstə, Qur`anın qeyd etdiyi, bağışlanması mümkün olan düşüncə baxımından müztəz`əflər, yaxşı işləri pis işlərinə bərabər olan ə`raf səhabələri. Onlar günahlarına görə cəhənnəmə, Allahın mərhəməti əsasında isə behiştə göndərilə bilərlər.”¹

Bu qruplaşdırmalara, xüsusi ilə də üçüncü qruplaşdırmaya əsasən belə görünür ki, mizan və hesab dayanacaqları orta halda olanlar üçündür. Orta halda olan mö`minlər yollarını başa vurduqdan sonra behiştə gedər. Haqdan xəbərsiz olub öz dinində möhkəm dayanan digər din nümayəndələri, zülm ruhiyyəsində olmayan kitab əhli, kafirlər və müşriklər Allahın fəzli ilə cəhənnəmdə əbədi qalmazlar. Onlar öz əbədi yerləri behişt və ya cəhənnəmdə qərarlaşmazdan qabaq qiyamət dayanacaqlarını keçməlidirlər. Behişt əhli behiştdə əbədidir. Cəhənnəm əhli isə iki qismə bölünür: bə`ziləri cəhənnəmdə əbədi qalar və onların islahına ümid yoxdur; bə`ziləri islah mərhələlərini keçdikdən sonra Allah hüzurunda dayanmaq ləyaqəti qazanıb əbədi behiştə daxil olar.

Bəli, mə`sum Əhli-beyt (ə) rəvayətlərini onların özünə əsaslanaraq təfsir etmək lazımdır. İmam Səccaddan (ə) nəql olunmuş rəvayətdən belə görünür ki, şirk başçıları və zalım müşriklər qiyamət dayanacaqlarında yubanmadan birbaşa cəhənnəm oduna düşər olurlar.

---

¹ Bax: “Tövbə”, 102-106; “Nisa”, 98-99; “Ə`raf”, 48; “Kafi”, c. 2, s. 381.

Qiyamətin hesab dayanacaqları bir-birindən fərqlənirmi?

Mizan dayanacağında əməl ölçülər. Hesab dayanacağında isə əməl edənlə əməl dəyərləndirilər. Bu dayanacaq qiyamətin çətin dayanacaqlarındandır və insan özünü bu dayanacağına hazırlamalıdır. Qur`ani-kərimdə oxuyuruq: “Xalqın hesabı yaxınlaşdı. Hansı ki, onlar qəflət və itaətsizlikdədirlər.”¹

Həmin gün əvvəlcədən istisna edilənlərdən savay bütün xalq ilahi mühakiməyə hazır olar. Qur`ani-kərimdə buyrulur: “Onları buraxmayın, sorğuya çəkilməlidirlər.”²

Kitablar açılan gün əməllərin adları açıqlanmış olar.³

Hər kəsin kitabı öz boynundadır. Qur`anda oxuyuruq: “Hər kəsin əməlləri boynundan asılmışdır; onun üçün qiyamət günü qarşısında açılmış gördüyü bir kitab çıxarılır; kitabını oxu, bu gün özünün özün üçün hesab aparmağın yetər.”⁴

Demək, insan dünyada kimin soracağındasa, axirətdə də səhnəyə onun ardınca çıxır. İnsanlar mövcud ixtilaflar səbəbindən hesab günü iki zümrəyə ayrılır. Onların əməl namələri ya sağ, ya da sol əllərində olur. Hesab dayanacağını müvəffəqiyyətlə keçənlərin naməsi sağ əlində, dünya həyatını boş yerə sərf edənlərin əməl naməsi isə sol əlində olur. Birinci dəstənin mükafatı behişt, ikinci dəstənin cəzası cəhənnəmdir. Qur`ani-kərimdə oxuyuruq: “Bir gün ki hər dəstəni rəhbəri ilə çağırırıq; əməl naməsi sağ əlində olanları çağırırıq; xurma dənəsinin sapı qədər onlara zülm edilməz.”⁵ Digər bir ayədə buyrulur: “O gün (hesab üçün) Rəbbinizin hüzuruna gətiriləcəksiniz. Sizin heç bir gizli işiniz qalmayacaq; əməl naməsi sağ əlinə verilən kəs deyəcək: “Alın, əməl naməmi oxuyun; mən öz hesabıma çatacağıma möhkəm inanmışdım”; bundan sonra o xoş güzəran

---

¹ “Ənbiya”, 1.

² “Saffat”, 24.

³ Bax: “Təkvir”, 10.

⁴ “İsra”, 13, 14.

⁵ “İsra”, 71.

içində, yüksək bir cənnətdə olacaq; elə bir cənnət ki, onun meyvələri çox yaxındadır; (onlara deyilər) keçmiş günlərdə etdiyiniz yaxşı əməllərin müqabilində yeyin, için.”¹

Bu dəstədən olanlar hesabları paklanmış və Allah tərəfindən mükafat almış mö`minlərdir. İkinci dəstə isə öz ləyaqətsiz əməllərinin cəzasına çatanlardır. Qur`anda buyrulur: “Əməl naməsi sol əlinə verilən isə deyəcək: “Kaş əməl naməm mənə verilməyəydi; hesabımın da nə olduğunu bilməyəydim; kaş ölüm əbədi olaydı! Var-dövlətim mənə heç bir fayda vermədi; qüdrətim də əlimdən çıxdı; (buyuruq gələr ki) onu tutun və zəncirləyin; sonra onu cəhənnəmə atın; sonra onu yetmiş zira uzunluqda zəncirlə bağlayın; çünki o heç vaxt Allaha iman gətirməz, heç vaxt xalqı ehtiyaclını doyurmağa təşviq etməz. Ona görə də bu gün də burada mehriban bir yardımçısı, çirkədən başqa qidası yoxdur. Elə bir qida ki, onu günahkarlardan başqası yeməz.”²

Biz Allahla görüşərik. Amma bə`ziləri öz ayağı ilə gedər, mərhəmətdə qərq olar, hesabları da sadə və sür`ətli aparılar. Amma bə`zilərini apararlar və onlara çətin olar. Qur`anikərimdə oxuyuruq: “Ey insan! Sən əzab-əziyyətlə Rəbbinə doğru gedirsən. Onunla görüşəcəksən. Əməl naməsi sağ əlinə verilən kəs üçün tezliklə asan hesab aparılar. O xoş halda öz əhl-əyalının yanına qayıdar. Amma əməl naməsi arxa tərəfdən verilən kəs tezliklə fəryad çəkər: “Vay olsun mənə ki, həlak oldum!” O, alovun yandırıcı şö`lələrində alovlanır; çünki o, ailəsi içində şad idi. Elə güman edirdi ki, heç vaxt qayıtmaz. Bəli, Rəbbi onu görürdü.”³

---

¹ “Haqqə”, 18-24.

² “Haqqə”, 25, 37.

³ “İnşiqaq”, 6, 15.

Sirat körpüsü nədir?

Qiyamətin ən ağır və son dayanacaqlarından biri siratdır. Sirat cəhənnəmin üzərindən salınmış, hamının keçəcəyi bir körpüdür. Həm mö`minlər, həm də kafirlər bu körpüdən keçəsidir. Qur`an sirat haqqında buyurur: “Siz hamınız cəhənnəmə daxil olarsınız; bu Rəbbin üçün qəti bir işdir. Sonra təqva əhlinə ondan nicat verərik, zalımları orada başına buraxarıq.”¹

Sonra hamı oda daxil olar. Amma od mö`minlərə tə`sir etməz. Onları bu oddan iman nuru qoruyar. Bu nur cəhənnəmin şö`lələnən odunu keçirər. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: “Alov behişt mö`minlərinə elə soyuyar ki, onlar bu oddan keçdiklərinə şəkk edərlər və soruşarlar: “Məgər Allah buyurmayıbmı ki, həmi cəhənnəm oduna varid olar?”² Cabir həzrət Peyğəmbərdən (s) belə nəql edir: “Amma on mərhələni adlayan, sirat körpüsündən keçən insanlar bir neçə dəstədir.”³ İmam Sadiq (ə) xalqın sirat körpüsündən keçməsi, bu keçidin xüsusiyyətləri, xalqın bu keçiddəki təbəqələri haqqında buyurmuşdur: “Siratdan keçən xalq bir neçə dəstədir. Sirat tükədən incə, qılıncdan itidir. İnsanların bir dəstəsi ildırım tək, bir dəstəsi at tək qaçaraq, bir dəstəsi tövşüyə-tövşüyə, bir dəstəsi piyada halında. Bir dəstəsi yıxılıb-qalxaraq bu körpünü adlayar. Alov bə`zən onları bürüyər, bə`zən geri çəkilər.”⁴

Bu rəvayətdən aydın olur ki, imam sirat körpüsündən keçən nicat əhlinin halını bəyan etmək istəyir. Çünki adı çəkilən beş qrupun hər biri bu körpünü adlayır. Sadəcə, bə`ziləri sür`ətlə, bə`ziləri aram həmin körpünü ötüb keçir. Əlbəttə ki, bə`ziləri də bu körpünü keçmək üçün cəhənnəm alovunun istisini dadmalı olur. Bu qruplar behiştə daxil olur və orada əbədi qalır. Amma

---

¹ “Məryəm”, 71,72; “Saffat”, 22, 26.

² “Biharül-ənvar”, c. 8, s. 249.

³ “Biharül-ənvar”, c. 8, s. 250.

⁴ “Biharül-ənvar”, c. 8, s. 65.

körpünü keçə bilməyən, cəhənnəm odunda süqut edən insanlar iki dəstədir: əbədi olaraq cəhənnəmdə qalası, qurtuluşuna heç bir ümid olmayan zalım təkəbbürlülər; günahlarının çoxluğuna görə bir müddət cəhənnəmdə qalıb sonradan nicat tapanlar.¹

Qiyamət günü bütün insanlar əməllərinin hesabı üçün cərgəyə durmalıdırmı?

Qiyamət hesabının necəliyi haqqında bilmək üçün xatırlamalıyıq ki, Allah tez hesab çəkəndir.² Bütün bəndələrin hesabını birdəfəyə çəkməkdə Allahın çətinliyi yoxdur. Allah öz elmi əhatəsi ilə bu işdə zamana ehtiyac duymur.

Amma bilməliyik ki, qiyamət də dünya kimi nizamlıdır. Onun özünəməxsus nizamı vardır. Rəvayətlərə əsasən orada əlli dayanacaq mövcuddur. Hər dayanacaqda əməllər müəyyən baxımdan sorğuya çəkilir. Əslində qiyamət aləmi pərdələrin götürülməsi, əməllərin və əqidələrin zühurudur. Biz orada müxtəlif dayanacaqlarda Allahın və xalqın haqqı ilə bağlı işlərimizə cavab verməliyik. Həyatımız boyu gördüyümüz şəxsi, ailə ilə bağlı, ictimai, ibadi işlər, müxtəlif rəftarlar bir-bəbir nəzərdən keçiriləsidir. Qiyamət ilahi ədalətin icra silvəsidir. İnsan adı çəkilən hüquqları nə qədər qorumuşsa qiyamət səhnəsində də dayanacaqlardan sür`ətlə keçəsidir. Demək, uzun cərgələrdə dayanıb gözləmək hər insana aid deyil. İnsan öz əməlinə görə cavab verməlidir. Hər bir dayanacağın uzunluğu da insanın əməlindən asılıdır.

---

¹ Məkarim Şirazi, “Peyame-Qur`an”, c. 6, s. 483.

² Bax: “Bəqərə”, 202.

Qiyamət günü insanın əməllərinin gizlədilməsi məsələsi sirlərin açılmasını xəbər verən ayə ilə uyğun gəlirmi?

Qiyamət günü əməllərin örtüləcəyini xəbər verən xüsusi bir rəvayət yoxdur. Sadəcə, rəvayətlərdə işarə olunur ki, Allah öz lütfü ilə bizim dünyadakı çirkin əməllərimizi örtər. Qiyamətdə isə yalnız tövbə və bağışlanma ilə paklanmış mö`minlərin günahları gizli qalar. Qur`anda buyrulur: “Tezliklə qiyamətdə Allah, onun rəsulu və mö`minlər sizin əməlinizi görəcəklər.”¹ Başqa bir ayədə oxuyuruq: “Həmin gün hamı Allahın hüzuruna çıxarılar və işlərinizdən bir şey məxfi qalmaz.” Bu ayələrdə qəti şəkildə bildirilir ki, insanların gizli qalmış işləri açılana və bu əzəmətli bir hadisədir. Bəli, qiyamət həqiqətin zühur məqamıdır. Həmin gün günahkarların böyük rüsvayçılıq, mö`minlərin başıucalıq günüdür. Mö`minlərin həmin gün ilahi mərhəmətlə bütün xoşagəlməz işləri örtülər. Amma bu iş yalnız layiqli işlər və tövbə vasitəsi ilə zəminə yarandıqda mümkün olur. Bəli, həmin gün bəndələrin bütün gizli işlərinin açıldığı gündür. Qiyamətdə elə dayanacaq var ki, heç bir sorğuya ehtiyac olmur. Yalnız mövcud hal hər şeyi açıqlayır.² Daxilən haqqa üz tutmuş insan haqqın pənahındadır. Belə bir insan hər bir çətinlikdən asudədir. Daxilən batilə üz tutmuş kəsin isə çirkinlikləri aşkar olur. Belə bir aşkarlanma hər bir fərdin iç sifətlərinin aşkarlanmasıdır.

---

¹ “Tövbə”, 11.

² “Təfsirə-nümunə”, c. 24, s. 255.

Qiyamətdə əməllərin təcəssümü nədir?

Axirətdəki mükafat və cəzalar insanın əməllərinin təcəssümüdür. İstər ne`mət, istər əzab insanın öz əməllərindən doğur. Pərdə kənara çəkildikdə bu əməllər təcəssüm edir. Qur`an tilavəti gözəl bir çöhrə ilə insanın yanında qərarlaşır. Qeybət və xalqın incidilməsi çirkin sifət tək cəhənnəmdə təcəssüm edir...

Başqa sözlə, əməllərimizin fani olan zahiri surəti vardır. Bu surət dünyada əməlin söz və ya iş kimi zahir olmasıdır. Amma hər bir əməlin iç surəti də var. Əməlin bu surəti heç vəchlə fani olmur. Bu sifətlər bizim ayrılmaz mülkümüzdür. Biz əməllərimizin iç surətinə nə vaxtsa yenidən çatırıyıq. Əməllərimizin əsil sifətini həmin məqamda müşahidə edəcəyik. Bu surətlər gözəl olduqda ne`mət, çirkin olduqda od kimi bizə çatacaq.

Hədisdə deyilir: Bir qadın həzrət Peyğəmbərin (s) yanına gəlib ona sual verdi. Bu qadın qısa boylu idi. O getdikdən sonra Aişə əli ilə onun boyunun qısalığına işarə etdi. Həzrət Peyğəmbər (s) Aişəyə buyurdu: “Ağzını təmizlə.” Aişə dedi: “Ya rəsuləllah, məgər bir şey yemişəm?” Həzrət əvvəlki sözünü bir də təkrarladı. Aişə ağzını təmizlədikdə ağzından ət parçası düşdü... Əslində həzrət peyğəmbər öz kəraməti ilə həmin bu dünyada Aişəyə qeybətə axirət simasını göstərdi.¹

Qur`ani-kərim qeybət haqqında buyurur: “Müsəlmanlar bir-birlərinin qeybətini etməsinlər. Bir kəs öz qardaşının ölüsünün ətini yeməyi xoşlayırmı? Xeyir, bu işə hamınızın nifrəti var.” Zikr olunmuş ayələr əməllərin təcəssümünü təsdiqləyir. Ayələrdən birində buyurulur: “Həmin gün insanlar müxtəlif güruhlar surətində qəbirlərdən xaric olar ki, əməlləri onlara göstərsin. Hər kəs zərrə ağırlığında çirkin iş görsə pisliklə

---

¹ “Biharül-ənvar”, c. 15, s. 188.

üzləşər.”¹ Əməllərin təcəssümü məsələsi bir çox başqa ayələrdə də təsdiqlənmişdir.²

Mövləvi təcəssüm məsələsini belə nəzmə çəkir:

*Ey gözəlliklərin bağrını yaran,
Bil qurd tək yuxudan oyanacaqsan.
Çirkin sifətlərin canavar kimi
Qəzəblə şığıyıb parçalar səni.*

İnsanın əbədiliyi Qur`anda hər şeyin fani olacağını bildirən ayə ilə uyğun gəlirmi?

“Hələkə” sözü puç olmaq mənasını bildirir və Qur`anda bir neçə yerdə ölüm mənasında işlədilmişdir.³ Sualda qeyd olunmuş ayə “Qəsəs” surəsinin 89-cu ayəsidir. Bu ayədə “hələkə” sözü bütün mövcudların dünyanı tərk edəcəyini bildirir. Ona görə də bu ayədə insanın axirətdə əbədi olmadığı qənaətinə gəlmək düzgün deyil. Şübhəsiz ki, axirətdə—bəhişt və cəhənnəmdə həyat əbədidir. Qur`an bu barədə buyurmuşdur: “Yer üzündə olan bütün kəslər fani olar, yalnız Allahın zətı yerindədir.”⁴ Bu şərif ayə də dünya həyatının dağılacağını bildirir. Yəni Allahdan savay hər şey dəyişəsi, öləsidir. Ayənin zahiri mənası belə idi. Amma bu ayənin daha dərin mənalı var. Bu mənalı əldə etmək üçün təfsirlərə baxmaq lazımdır. Hər halda mövcudlar iki qisimdirlər: 1. Zətən vacibul-vücuda, yəni varlığı zəruri olan. Belə bir varlığın zatında heç bir dəyişkənlik, fəna ölümə yer yoxdur. Bu isə yalnız Allah-təaladır; 2. Zətən mümkünəl-vücuda, yəni onun zatında varlıqla yoxluq bərabərdir. Belə bir mövcudun öz həyatını daim davam etdirməsi üçün ilahi feyzə ehtiyacı var.

---

¹ “Zilzal”, 86.

² Bax: “Bəqərə”, 272; “Kəhf”, 29; “Ali-İmran”, 30; “Zumər”, 47; “Təkvir”, 12-14.

³ Bax: “Mu`minun”, 82; “Nisa”, 176; “Casiyə”, 24; “Maidə”, 17.

⁴ “Ər-rəhman”, 26.

Varlıq aləmində Allah-təaladan savay bütün mövcudlar mümkün-üvüddür. Yəni onların zatında varlıq, həyat ləyaqəti yoxdur. Onlara varlıq ləyaqəti verən vacibəl-vücut, yəni Allah-təaladır. Bu səbəbdən də onların zati çöhrəsini nəzərdən keçirdikdə heç bir həyat ləyaqəti görmürük. Amma həmin varlıqların ilahi çöhrəsinə nəzər saldıqda, Allahın verdiyi həyatla onların əbədi yaşayacağı şübhə doğurmur.

Deyilənlərə əsasən, ayəni belə mənalandımaq olar: bizim nəyimiz varsa, puç olub gedəsidir. Bizdə əbədi qalası şey ilahi yönüm, ilahi çöhrədir. Bu çöhrəyə, bu yönümə fənanın yolu yoxdur. Bəli, insan qiyamətdə əbədidir. Amma bu əbədilik Allahın daimi feyzinə ehtiyaclıdır. İlahi feyz kəsilən an insanın əbədiliyi də aradan qalxır. Çünki əbədilik onun zatında deyil. Öz-özlüyündə insan puç olub gedəsi bir varlıqdır.¹

Əməl naməsində yalnız günah olan müsəlman behiştə daxil ola bilərmi?

Əgər bu müsəlmanın işləri küfr, şirk həddinə çatmamışsa, rəvayətlərə əsasən o günah çirkəbi təmizlənənədək əzab görüb, nəhayət bir zaman behiştə daxil olar. Məsum imamlardan belə nəql olunur: “Günahkar möminlər bir gün cəhənnəmdən xaric olacaq.”² Amma günah onu dindarlıq çərçivəsindən çıxarmışdırsa, ayə və rəvayətlərə əsasən, bu şəxs kafirlərlə birlikdə cəhənnəmdə əbədi qalasıdır.³

Behişt necədir, möminlər ona hansı yolla daxil olar?

a) Qur`ani-kərim və islami rəvayətlərə əsasən, cəhənnəm əhli öz pisləklərinə mütənasib şəkildə cəzalandırıldığı kimi, behişt əhli də əməllərinə uyğun dərəcələrə bölünür. Demək, behiştin müxtəlif mərtəbələri və dərəcələri vardır. Qur`anda oxuyuruq:

---

¹ “Əl-mizan”, c. 16, s. 92-97.

² “Biharül-ənvar”, c. 8, s. 346.

³ Bax: “Bəqərə”, 39, 81, 80, 162; “Maidə”, 37; “Yunus”, 52; “Biharül-ənvar”, c. 8, s. 351-362; Məhəmməd Həsən Qədrdan, “Nə üçün cəhənnəm?”

“İman və saleh əməl əhlinin ali dərəcələri var.”¹ Başqa bir ayədə buyurulur: “Axirətin dərəcələri və üstünlükləri bundan da çoxdur.”²

b) Öncə deyilənlərə əsasən, behişt ne`mətləri də çeşidlidir. İman və saleh əməl sahibləri bu ne`mətlərdən fərqli şəkildə faydalanır. Amma behiştin ən böyük ne`məti ilahi məhəbbət və Allahın razılığıdır. Yə`ni, behiştdə Allahın məhəbbəti və razılığı dərəcəsinə şadlıq doğuran başqa bir ne`mət yoxdur. Bütün digər ləzzətlər də bu ləzzət sayəsində dəyər tapır. Qur`an çoxsaylı ayələrdə bu məsələyə işarə edir. Bir ayəni nəzərdən keçirək: “Allah imanlı kişi və qadınlara altından çaylar axan behişt bağları və`d etmişdir. Mö`minlər orada əbədi qalasıdır. Əbədi behiştlərdə pak məskənlər var və Allahın razılığı daha üstündür. Böyük qələbə elə odur.”³

Əlbəttə, bu ləzzət və Allahın razılığı dünya işlərində daim Allahın razılığını qazanmış kəslərə aiddir. Yə`ni onların ibadəti ilahi məhəbbət və sitayişlə möhkəmlənmişdir. Necə ki, Əmirəlmö`minin (ə) öz nurani kəlamında buyurur: “Həqiqətən, bir dəstə insan Allaha behişt məqsədi ilə pərəstiş edir. Bu tacir və sövdəgarların ibadətidir. Digər bir qrup Allaha cəhənnəm əzabından qorxduğu üçün ibadət edir. Bu qulların üsuludur. Başqa bir qrup isə Allaha şükür və təşəkkür üçün pərəstiş edir. Bu isə azad insanların ibadətidir.”⁴ Həzrət Əli (ə) özünü üçüncü zümrədən sayaraq buyurur: “Ey mənim mə`budum, heç vaxt sənə əzab qorxusu və mükafat tamahından pərəstiş etmədim. Sənə, ibadətə layiq bildiyimdən bəndəlik etdim.”<sup>5</sup> Mə`sum imamlardan nəql olunmuş rəvayətlərdə də ilahi məhəbbət və ilahi razılıq ən pak və ən gözəl ləzzət kimi təqdim olunur. Həzrət Əli (ə) bunun səbəbi ilə bağlı buyurur: “Behişt əhli behiştdə növbənöv ne`mətlərlə qarşılaşdıqları zaman onların

---

¹ “Taha”, 75.

² “İsra”, 22.

³ “Tövbə”, 72.

⁴ “Nəhcül-bəlağə”, h. 237; “Üsuli-kafi”, c. 2, s. 68, h. 5.

⁵ “Biharül-ənvar”, c. 41, s. 14.

qəlbi vəcdə gələr, dilləri Allaha şükür üçün tərpənər. Onlar bütün bu ne`mətləri Allahın razılığı müqabilində kiçik sayırlar və Qur`anın buyurduğu bu hədəfi son hədəf götürürlər: “Behişt əhlinin son sözü budur ki, həmd aləmlərin Rəbbinə məxsusdur.”¹

İmam Səccad (ə) da Qur`an ayələrinə istinad edərək buyurur: “Allah-təala behiştə behişt əhlinə buyurur: “Sizin üçün ən böyük ləzzət mənim razılıq və məhəbbətimdir.”²

Bir sözlə, Allahın razılığına səbəb olan ilahi yaxınlıq insan fitrətinin aradığı ən böyük kamaldır. Dünyada Allahla rabitə insan həyatına aramlıq verdiyi kimi axirətdə də ən böyük arzu həmin razılıqdır. Bütün digər ne`mətlər bu ne`mətin kölgəsindədir. Behiştə çatmaq üçün də ibadət və günahların tərkı vasitəsi ilə ilahi razılığı qazanmaqdan başqa yol yoxdur.

Cəhənnəm əhli günahı qədərində cəza aldıqdan sonra oradan çıxarılmı?

Cəhənnəmə daxil olanların hamısı orada qalmayacaq. Yalnız xüsusi bir qrup əbədilik cəhənnəmdədir.³ Qur`an ayələrində müxtəlif qrupların, xüsusi ilə cəhənnəmdə əbədi qalanların adı çəkilir. O cümlədən:

1. İstər Allahı, istər axirət aləmini inkar edən kafirlər, müşriklər, ilahi ayələri təkzib edənlər, Allahla peyğəmbərin düşmənləri, mürtdələr⁴; 2. Münafıqlar⁵; 3. Günahda qerq olanlar, vücudunu bütünlüklə günah bürüyənlər⁶; 4. Qatillər və canilər⁷; 5. Sələmçilər⁸; 6. Zalımlar və sitəmkarlar¹; 7.

---

¹ “Yunus”, 10.

² “Mizanül-hikmə”, c. 1, s. 433.

³ Məkarim Şirazi, “Peyame-Qur`an”, c. 6, s. 483.

⁴ Bax: “Ali-İmran”, 116; “Ə`raf”, 36; “Bəyyinə”, 6; “Tövbə”, 17; “Bəqərə”, 217; “Ali-İmran”, 88; “Fussilət”, 28.

⁵ Bax: “Nisa”, 140; “Mücadələ”, 17.

⁶ Bax: “Bəqərə”, 81; “Yunus”, 27.

⁷ “Nisa”, 93.

⁸ Bax: “Bəqərə”, 275.

Qiyamətdə əməl mizanı yüngül və dəyərsiz olanlar²; 8. Günahkarlar və Allahın, peyğəmbərin göstərişinə boyun əyməyənlər³.

Əlbəttə ki, bütün deyilənlər insanın ölümdən qabaq günahlarına uyğun tövbə etmədiyi hallara aiddir.

Amma Qur`anın qeyd etdiyimiz və digər ayələrindən, eləcə də, rəvayətlərdən müəyyən nəticə çıxarmaq olar. Bu barədə Şeyx Müfid buyurmuşdur: “Bütün alimlər yekdil rəydedir ki, əbədi odla hədələnen kafirlərdir. Belə bir və`d Allaha iman gətirib onun vacib hökmlərini e`tiraf edən, bə`zən günaha yol verən namaz əhlinə aid deyil.”⁴

Qur`anın digər ayələrində yetərincə dəlillər vardır ki, zikr olunmuş ayə yaranışı, məadı, nübüvvəti, dinin zəruri hökmlərini inkar edən kafirlərə aiddir. Qur`anda buyrulur: “Sanki onların çöhrələri qaranlıq gecə parçaları ilə örtülmüşdür.”⁵

“Əbəsə” surəsinin 40-42-ci ayələrində kafirlər təsvir olunmuşdur. Həmin tə`birlərdən aydın olur ki, günahkarlar dedikdə kafirlər nəzərdə tutulur.

Digər bir ayədə buyrulur: “Yalnız müşriklər bağışlana bilməz. Onlar əbədi cəhənnəmdədir. Amma digər günahkarlar bağışlana bilər.”⁶

İnsanın günahı məhdud olduğu halda onun həmişəlik cəhənnəmdə əzab çəkməsi necə izah olunur?

Cəzalar üç növdür: şərti cəzalar; günahla təkvin, təbii bağlılığı olan cəzalar; günahın təcəssümü olan cəzalar.

Axirət cəzalarında tənbeh, tərbiyə kimi şərti cəzaların xüsusiyyətləri yoxdur. Çünki axirət əməl yox, hesab yeridir. Axirət cəzaları günahla təkvinə əlaqəyə malik ola bilər. Bir çox

---

¹ Bax: “Şura”, 42, 44, 45; “Həşr”, 17.

² Bax: “Mu`minun”, 102, 103; “Kəhf”, 105.

³ Bax: “Cinn”, 23; “Nisa”, 14; “Zuxruf”, 74.

⁴ “Əvailul-məqalat”, s. 53.

⁵ “Yunus”, 27.

⁶ “Nisa”, 48, 116.

ayə və rəvayətlər bunu təsdiqləyir. Həzrət Əli (ə) buyurmuşdur: “Saleh əməl axirət məhsuludur.”¹ Bu növ cəzalarda əməl və nəticə arasında azlıq baxımından şərt yoxdur. Necə ki, sürücünün bir an yuxulması onu həmişəlik bədbəxt edir. Başqa halda axirət cəzası günahın təcəssümü ola bilər. Bu məsələdə ayə və rəvayətlər vasitəsi ilə təsdiqlənir. İmam Sadiq (ə) behişt və cəhənnəmdə əbədi qalma ilə bağlı suala belə cavab vermişdir: “Cəhənnəm əhlinin cəhənnəmdə həmişəlik qalmasının səbəbi onların belə bir qərarıdır ki, dünyada əbədi qalsalar, Allaha itaətsizlik etsinlər. Behişt əhlinin behiştə əbədi qalmasının səbəbi isə onların dünyada əbədi qalacaqları təqdirdə də Allaha itaət etmək qərarıdır. Demək, bu iki qrupun qərarı onları həmişəlik behişt və ya cəhənnəm əhli etmişdir.”²

Məsihi və yəhudi kimi digər din nümayəndələri behiştə gedə bilərmə? Günahkar şüələr behiştə gedəcəkmə?

Qur`an və rəvayətlər aşkar şəkildə bəyan edir ki, insanlardan yalnız müsəlmanlıq və onun mahiyyətindən ibarət olan Əhli-beyt yolu qəbul edilir. Bu o demək deyil ki, bütün Əhli-beyt ardıcılıqları behiştə daxil olar. Amma başqa din və məzhəb ardıcılıqları bu baxımdan üç qismə bölünür:

1. İslamdan və Əhli-beyt yolundan xəbərdar olan, amma təəssüb və inadkarlıq səbəbindən bu məktəbi qəbul etməyənlər. Qur`ani-kərimin buyuruğuna əsasən belələri cəhənnəm əhlidir.

2. İslam və Əhli-beyt yolu ilə tanış olmayan, amma öz məlumatsızlığından günahı olanlar. Yəni bu insanlar İslam adlı bir dindən, Əhli-beyt məktəbi adlı bir məzhəbdən xəbərdardılar. Amma imkanları olduğu halda həqiqəti axtarmırlar. Bu insanlar təqsirləri qədərində cəzalanırlar.

3. İslamdan xəbərsiz olub öz xəbərsizliyində müqəssir olmayanlar. Yəni İslam haqqında heç bir söz eşitməyən və

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, x. 22.

² “Biharül-ənvar”, c. 8, s. 347.

araşdırma imkanı olmayanlar. Onlar eşitdiklərini qəbul etmiş, ona əməl etməyə çalışmışlar. Bunlar cəhənnəm əhli deyil. Allah onları bağışlayası, əməllərini düşüncələri əsasında qiymətləndirəsidir.

Deyilənləri bir qədər geniş şəkildə aydınlaşdıraraq.

İnsanlar Allah-təalanın və`di müqabilindəki vəziyyətlərinə görə altı dəstəyə bölünür: Mö`minlər, kafirlər, müztəz`əflər, Allahın əmrini gözləyənlər, günahını e`tiraf edənlər, ə`raf əhli.

1. Mö`minlər Allaha iman gətirib behiştə yer alan fərdlərdir. Kafirlər bilərəkdən haqqı inkar edənlərdir. Onlar haqqı bilsələr də təəssüb və inadkarlıq səbəbindən ona boyun əyməmişlər. Belələrinin aqibəti qəti şəkildə cəhənnəmdir. Müztəz`əflər və Allah əmrini gözləyənlər üzrü olan kəslərdir. Onların haqq dinə üz tutmamasının səbəbi inadkarlıq və təəssüb yox, özlərindən asılı olmayan amillərdir. Həmin amillər səbəbindən bu insanlar həqiqətdən qəflətdə qalmış, dini göstərişlərə əməl etməmişlər. Belə bir hal bilərəkdən baş vermədiyindən və səbəbkar özü olmadığından insan üçün nə faydası, nə də zərəri var. Bu qəbildən olan insanların hökmünü Allah verir. Allah öz hikmət və rəhməti əsasında onlarla rəftar edir.

2. “Nisa” surəsinin 96-98-ci ayələri deyilən məsələni təsdiqləyir. Allah bu qəbildən olan insanların üzrünü müztəz`əf olduqları üçün qəbul edir. “Tövbə”surəsinin 106-cı ayəsində də bu qəbildən olan insanların aqibəti Allahdan asılı bilinir. Burada müztəz`əf dedikdə iqtisadi baxımdan fəqirlər nəzərdə tutulmur. Nəzərdə tutulan hidayət mənbələri ilə əlaqələrin kəsilməsidir. Demək, üzürlü olmaq üçün əsas səbəb hər yerdə və ümumi şəkildə çıxış yolunun tapılmamasıdır. Deyilənləri “Bəqərə” surəsinin 286-cı ayəsi də təsdiqləyir.

3. Əllamə Təbatəbainin fikrincə, müztəz`əf sözü təkcə İslamdan xəbər tutmaq imkanı olmayanlara, yox, həm də haqq qavraya bilməyən fərdlərə də aiddir. Yə`ni bu şəxsə yol göstərən olmamışdır, eyni zamanda o, haqq qarşısında inadkar deyil. Əgər belələrinə haqq aydınlaşdırılısaydı, onlar bunu qəbul edər, tabe olardılar. Amma müxtəlif səbəblərdən həqiqət onlar üçün

örtülü qalmışdır. Belələri müztəz`əf zümrəsindən sayılır. Xəbərsiz insanın gücü yoxdur və o belə bir xəbərsizlikdə haqqa yol tapa bilmir.¹

Qur`anda behiştin, cəhənnəmin və bərzəxin təbəqələrinin adı çəkilmişdirmi?

1.Cəhənnəm yeddi təbəqəsi və ya yeddi qapısı olan bir məkandır. Bu məsələlər Qur`anın müxtəlif surələrində açıqlanmışdır.²

Bu ayələrdə işlədilmiş “Əbvab” sözü haqqında təfsirçilər müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşdür. Həmin sözlə bağlı dörd ehtimalı nəzərdən keçirək. Bu söz bə`zən müxtəlif təbəqələr kimi təqdim olunmuşdur. Əllamə Təbatəbai bu sözün əzab təbəqələri mə`nasında olmasını bildirərkən buyurmuşdur: “Bu ehtimalı aşağıdakı ayə təsdiqləyir: “Onlar hər qapı üçün bölünmüşlər.” Zahirən belə görünür ki, burada bab, yə`ni qapı sözü təbəqə mə`nasında qəbul olunduqda, düzgün mə`na daşıyır.”<sup>3</sup> Fəxr Razi də öz təfsirində bu məsələni təsdiqləyərək buyurur: “Bu Qur`an tə`birlərindən zahirən belə görünür ki, cəhənnəmin təbəqələri vardır və onun ən çətin təbəqəsi aşağı təbəqədir.”⁴

Uyğun ayələr haqqında Həzrət Əli (ə) buyurur: “Cəhənnəmin yeddi qapısı, yə`ni yeddi təbəqəsi var. Hər bir təbəqə digər təbəqənin üzərindədir.” Həzrət bu buyuruğunun ardınca bir əlini o birinin üzərinə qoyub cəhənnəmin təbəqələrini əyani göstərdi. Digər bir hədisdə Həzrət Əlidən (ə) nəql olunur: “Cəhənnəmin yeddi qapısı var. Onların bə`zisi digərinin fəvqündədir. birinci dolduqdan sonra o birisi doldurulur...”⁵

---

¹ “Əl-mizan”, c. 5, s. 80.

² Bax: “Hicr”, 44; “Nəhl”, 29; “Zumər”, 71-73; “Mu`min”, 76.

³ “Əl-mizan”, c. 12, s. 251.

⁴ “Təfsire-Fəxr Razi”, c. 11, s. 87.

⁵ Hüveyzi, “Təfsire-Nurus-səqəleyn”, c. 3, s. 18, 19.

İkinci ehtimal budur ki, qapılar dedikdə cəhənnəmə giriş qapıları nəzərdə tutulur. Bu qapılar dünya aləmində binalarda olan qapılar kimidir. Əslində yeddi qapı cəhənnəmə daxil olanların çoxluğunu göstərir. Amma belə bir fərziyyə uyğun ayələrin təfsiri ilə bağlı nəql olunmuş rəvayətlərlə uyuşmur.

Üçüncü ehtimalı “Ruhul-məani” və “Cameul-Əhkam” təfsirlərinin müəllifləri vermişlər. Onların nəzərinə qapıların sayı cəhənnəmə daxil olan dəstələrin sayı ilə uyğundur. Uyğun ehtimalın sahibləri belə bir hədisə istinad edirlər: “Birinci qapı günahkar müvəhhid müsəlmanlara, ikinci qapı yəhudilərə, üçüncü qapı məsihilərə, dördüncü qapı ulduzperəstlərə, beşinci qapı məcusilərə, altıncı qapı müşriklərə və sonuncu qapı münafiqlərə məxsusdur.”¹

Dördüncü ehtimala əsasən, bu qapılar müxtəlif əməl və günahlara işarədir. Belə bir ehtimal behişt qapılarının sayı ilə bağlı irəli sürülmüşdür. Behiştə, məsələn, “mücahidlər qapısı” adlanan qapı var. Bə`zi rəvayətlərə əsasən cəhənnəmin bə`zi qapılarından Fir`on, Hamun, Qarun və bə`zi müşriklərlə peyğəmbər ailəsinin düşmənləri daxil olar. Deyilənlər cəhənnəm qapılarının müxtəlif günahlarla əlaqəli olmasının dəlilidir.²

2. Behişt qapılarına, ilahi rəhmətin bu böyük nişanəsinə Qur`anın müxtəlif ayələrində işarə olmuşdur.<sup>3</sup> Amma qapıların sayı heç bir ayədə bəyan olunmamışdır. Bə`zi təfsirçilərin nəzərinə görə bu qapılar insanların behiştə girişinə səbəb olmuş xalis əməllərə işarədir. Behişt qapılarının sayının göstərilməməsi behişt səadətinin cəhənnəm bədbəxtliyindən daha əhatəli olmasını bəyan edir. Çünki Allahın rəhməti onun qəzəbindən daha genişdir.⁴ Çoxsaylı İslam hədislərində behiştin səkkiz qapısı haqqında danışılır.⁵ Amma bə`zi hədislərdə bu qapıların

---

¹ “Ruhul-Məani”, c. 14, s. 48.

² “Pəyame-Qur`an”, c. 6, s. 218.

³ Bax: “Zumər”, 73; “Sad”, 50; “Rə`d”, 23, 24.

⁴ “Pəyame-Qur`an”, c. 6, s. 307.

⁵ “Biharül-ənvar”, c. 8, s. 121.

71 ədəd olduğu bildirilir.¹ “Babul-Mucahidin”, “Babur-Rəyan”, “Babul-mə`ruf”, “Babus-səbr”, “Babul-şükri”, “Babul-bəla” behişt qapılarının adlarındandır.²

Cəhənnəm əzabı və behişt ne`mətləri dünyada gördüklərimizə oxşayırmı?

Qiyamətdə insan fərqli də olsa həm ruha, həm də cismə malikdir. Fərqli cism axirət aləminin qanunlarına münasibdir. Cəhənnəm əzabı və behişt ne`mətləri həm ruha, həm də cismə aiddir. Bu həqiqəti ayələr və rəvayətlər təsdiqləyir.³

Cismani və ruhi əzab məsələsi ilə daha geniş şəkildə tanış olmaq üçün Qur`ani-kərimin dörd ayəsinə nəzər salaq:

1. Cismani əzab: yandırıcı od⁴; “Yeyərlər amma doymazlar”.⁵
2. Ruhani əzab: İnsan nəfsinin yanması⁶; “Sonsuz həsrət”.⁷
3. Cismani ne`mət: “Dadlı içkilər”.⁸
4. Ruhani ne`mətlər: “Allahın razılığı”,⁹ “Nəfslərdən kinin çıxması”,¹⁰ “Görüş cənnəti”,¹¹ “Zat cənnəti”.¹²

Əgər yaranışın məqsədi feyz vermək və mərhəmət göstərməkdirsə, Allah nə üçün cəhənnəmi yaratdı?

Bə`zən elə güman edirlər ki, behişt və cəhənnəm iki müstəqil mövzudur. Amma bu yanlış gümandır. Həqiqət budur ki, behişt və cəhənnəm bir-birindən ayrılmaz həqiqətlərdir. Başqa sözlə,

---

¹ “Biharül-ənvar”, c. 8, s.139.

² “Pəyame-Qur`an”, c. 6, s. 311.

³ Molla Möhsin Feyz Kaşani, “Üsulil-maarif”, s. 224, 225.

⁴ “Ə`raf”, 12.

⁵ “Vaqiə”, 51-53.

⁶ “Huməzə”, 4-7.

⁷ “Ali-İmran”, 192.

⁸ “Muhəmməd”, 15.

⁹ “Tövbə”, 71.

¹⁰ “Ə`raf”, 43.

¹¹ “Qiyamət”, 23.

¹² “Fəci”, 30.

bütün hərəkətlər Allaha doğrudur və onunla görüşdən sonuclanır. Hərəkətləri behiştə və cəhənnəmə yönəlmiş saymaq olmaz. Bütün hərəkətlər nəhayət Allahda başa çatır. Behişt və cəhənnəm isə ilahi görüşün əsərlərindəndir. Yəni behişt Allahın mərhəmət əsərlərindən, cəhənnəm onun qəzəb əsərlərindəndir. Demək, behişt Allahın rəhmət, cəhənnəm Allahın qəzəb adları ilə görüşdür.

Bilməliyik ki, dünya və digər nizamlardakı hər bir mövcud, hətta axirət də Allahın adlarının əsərlərindəndir. Hər bir adın öz xüsusi əsərləri var və müxtəlif mərtəbələrdə təcəlla edir.

Hər bir fərd öz yolunda Allahın adlarından bir adla rabitədədir. İtaət edən insan “hadi” (hidayət edən) Rəblə üzbəüzdür. Allah bu adla onu tərbiyələndirir, ilahiləşdirir. Tüğyançı, müxalif insan isə “müntəqim” (intiqa alan) Rəbbə üzbəüzdür. Təqvalı şəxsin Hadi Rəbbə üzbəüz dayanmasının nəticəsi behişt, itaətsiz insanın müntəqim Rəbbə qarşı-qarşıya dayanmasının nəticəsi cəhənnəmdir.¹

*Heç eşitmisənmi həqiqətsiz ad?
Hər ad edir bir gerçəyə istinad.*

Hər halda belə bir həqiqətə nəzər salmaq lazımdır ki, Qur`an baxımından cəhənnəm Allahın qəzəb adı ilə görüşün əsəridir.² Uyğun olaraq, behişt Allahın rəhmət, əfv adları ilə görüş əsəri olur.³

Cəhənnəmin mahiyyəti açıqlandıqdan sonra belə bir sualı cavablandırmaq qalır ki, gəfur, mərhəmət sahibi olan Allaha qəzəb adını aid etmək olarmı? Suala dəqiq cavab vermək üçün əvvəlcə Allahın adları, sifətləri ilə tanış olmaq lazım gəlir. Qeyd etməliyik ki, Allahın adları zati və fe`li olmaqla iki hissəyə bölünür. Zata aid olanlar “Həyy”, “Qadir”, Həlim” kimi

---

¹ Məad və ya Allaha doğru qayıdış, c. 1, s. 95-123.

² Bax: “Ali-İmran”, 87-88, 150, 162; “Ənfal”, 16.

³ Bax: “Ali-İmran”, 132, 133; “Nisa”, 174, 175; “Tövbə”, 20, 22.

adlardır. Digər bütün adlar Allahın zati adlarından təcəlla edir. Bu adlar dəyişməzdir və şərtlənməmişdir. “Xaliq”, “Raziq” kimi adlar isə fe`li adlardır. Bu adlar Allahın fe`li, işi ilə bağlıdır. Beləcə, deyə bilər ki, “Qəzəb”, “İntiqam” kimi sifətlər Allahın fe`li adlarından. Yə`ni, bu sifətlər Allahın zatında yoxdur. Sadəcə, hərəkət, fe`l zamanı ortaya çıxır. Bu sifətlər Allahın elm və qüdrət sifəti kimi onun zatında qərarlaşmamışdır. Allahın zatında olan sifətlər, camal sifətləridir və fe`li sifətlər fe`l zamanı ortaya çıxır.

Sual oluna bilər ki, fe`l zamanı nə baş verir ki, qəzəb sifəti zahir olsun? Qəzəb kimi sifətin ortaya çıxmasının səbəbi Allahın camal sifətinə uyğun gəlməyən bir mövcudun meydana gəlməsidir. Ləyaqətsiz bir varlıq Allahın görüşünə gələrkən qəzəb sifəti təcəlla edir. Əgər insan Allahın rəhmət və camal sifətlərinə uyğun xüsusiyyətlərə malikdirsə, onunla mərhəmətlə rəftar olunur və qəzəbdən əsər-əlamət görünür. Demək, qəzəb və intiqam kimi sifətlərin təzahür səbəbi Allahın camal sifətlərinə uyğun gəlməyən varlığın ortaya çıxmasıdır.

Allahın camal sifəti ilə uyuşmayan insan onun mərhəmətini qəzəbə çevirir. Allahın, ilahi göstərişlərin, peyğəmbərlərin inkarı ilahi qəzəb doğurur. Allah “qəhhar”dır və ona müqavimət göstərən qəddini qırır. Cəhənnəmi doğuran da Allahın qəzəbidir. Demək, əsas səbəbkar xalqın müqavimətidir. Allahın qəhrini, cəhənnəmi ortaya çıxaran da həmin müqavimətdir.

Məsələn bir qədər də aydınlaşdırmaq üçün hiss olunan nuru misal çəkək. Hiss etdiyimiz nur, işıq bütün aləmə yayılır. Onun şüaları havanı torpağı, bütün qarşısına çıxanı əhatə edir. Amma təbiət aləmində həmin nuru gözəlliyə çevirəcək xüsusiyyət var. Yə`ni nur onu qəbul edən xüsusiyyətinə uyğun zühur edir. Əgər nəbatat aləmi qəbul etdiyi nuru yaşıl və tərəvətli şəkildə zahirə çıxarırsa, daş öz müqaviməti ilə bu nuru qara rəngə döndərir. Amma nuru qara adlandırmaq olmaz. Onu qaraya çevirən daşın müqavimətidir.

Biz insanlar da Allahın müqəddəs zatının nur sifəti ilə üzbəüzük. Əgər qəlbimiz həmin daş kimi bərk olsa, bu nur

zölmətə çeviriləsidir. Amma lətif bir gül olub bu nuru cəzb etsək bunun əsəri behişt olar.¹

Belə ki, cəhənnəm Allahın qəzəb sifətlərinin əsərlərindəndir, qəzəb sifətləri fe`l məqamı ortaya çıxır və fe`l məqamından qaynaqlanır. Qəzəb sifətlərinin bütünlüklə xeyir, camal və nurdan ibarət olan zat məqamına aidiyyəti yoxdur. Başqa sözlə, qəzəb və intiqamın zəminəsi bütün mövcudlarda, eləcə də, insandakı rəhmətə münasib olmayan rəftarlardır. Uyğun əməl və rəftarlar əzab, narahatlıq, od, vəsvəgəlməz ağrı ilə müşayiət olunur.

Ah-nalə, göz yaşları ilə Allahdan istəməliyə ki, bizi öz rəhmət adları ilə rastlaşdırsın və onun rəhmət çöhrəsi ilə görüşək.

*Ana bəhanə axtarır bil buna
Körpəsi ağılaya, ala qoynuna.*

Əgər behişt tamahı və cəhənnəm qorxusundan ibadət etmək rəvayətlərdə tacir və qulların ibadəti sayılmışsa, Qur`an tacir və qul tərbiyə etmirmi?

Qur`anın əsas məqsədi xalqı Allahla görüşə, ilk qayıdışa də`vətdir. Bu məqsədlə edilən ibadət azadların ibadəti sayılmışdır. Həzrət Peyğəmbərin (s) qəlbinə nazil olmuş ilk mübarək surə “Ələq” surəsidir. Bu surənin 14-cü ayəsində buyrulur: “Məgər bilmirsinizmi ki, Allah görür?!” Yəni insan aləmin məhbubu qarşısında həya etmirmi?! Amma insanların bir çoxu cəhənnəm qorxusu və behişt şövqündən ibadət edir. Əgər behişt və cəhənnəm məsələsi olmasaydı, çoxları ibadət etməzdi. Bəli, behişt və cəhənnəm xalq üçün böyük bir ne`mətdir. İnsan behişt şövqü və cəhənnəm qorxusundan Allaha bəndəlik edir və yavaş-yavaş özünü məhbuba yaxınlaşdırır. Qur`an öz tərəf-müqabillərinin bəşər olduğunu nəzərə alaraq həm azadələr, həm tacirlər, həm də qulları nəzərə almışdır. Əlbəttə, söhbət uyğun

---

¹ Şücaı, “Varlığa dönüş”, s. 83-104.

məsələyə yanaşmadan gedir. Şübhəsiz ki, hətta qorxu və şövq səbəbi ilə ibadət etmək şeytana və nəfsə qul olmaqdan çox-çox üstündür. Şeytana itaət insanı son kamillik məqsədindən büsbütün ayırır.

Bə`zi ayə və rəvayətləri nəzərdən keçirək: “Olsun ki, Rəbbləri ilə görüşə iman gətirərlər.”<sup>1</sup> “Olsun ki, siz Rəbbinizlə görüşə əmin olasınız”;<sup>2</sup> Öz Rəbbi ilə görüşə ümidi olan layiqli işlər görsün.”<sup>3</sup> Zikr olunmuş ayələrdə haqqın müqəddəs zəti ilə, mə`şuqla görüşdən danışılır və bu görüş “cənnətul-liqa” kimi yad edilir.

Ayələrdə oxuyuruq: “O həm əvvəldir, həm də axır, həm zahirdir, həm də batin.”⁴ Məgər həm başlanğıc, həm son, hər şeyin əsası olan Allah ibadətə layiq deyilmi?! Bəli, bizim son məqsədimiz behişt yox, Rəbbimizlə görüşdür. Demək, Allah bütün məqsədlərin fəvqündə dayanan bir məqsəddir.; “Sən ondan, o səndən razı halda Rəbbinə doğru qayıt.”⁵ “Rəbbinə doğru” tə`birinə nəzər salın. Bu ifadə haqqın civarında aramlıq tapılmasından, behişt və digər ne`mətlərdən çox-çox üstün mərtəbələrdən danışır.

Başqa bir ayədə buyurulur: “Allah mö`min kişilərə və qadınlara altından çaylar axan cənnətlər və ədn cənnətlərində gözəl məskənlər və`d etmişdir. Onlar orada əbədi qalacaqlar. Allahın razılığı isə daha böyükdür. Bu ən böyük qurtuluş və uğurdur.”⁶ Ayə əvvəlcə mö`minlərə behişt və`d edirsə, sonra bunun fəvqündə dayanan uğurdan danışır. Yada salın ki, ən böyük qurtuluş məhz Allahın razılığıdır. Ayələrdə oxuyuruq: “(Dünyaya aldananları) Axirətdə şiddətli əzab, (dünyaya uymayanları isə) Allahın rəhmət və razılığı gözləyir.”⁷ Ayədə

---

¹ “Ən`am”, 154.

² “Rə`d”, 2.

³ “Kəhf”, 110.

⁴ “Hədid”, 3.

⁵ “Fəcr”, 28.

⁶ “Tövbə”, 72.

⁷ “Hədid”, 20.

həm behişt və cəhənnəmə, həm də Allahın razılığına işarə olunur. Mə`lum olur ki, istəsək də, istəməsək də, bir dəstə insan behişt ardınca gəzir və yalnız cəhənnəmdən qorxur. Belə bir məqamda yalnız azadə insanlar Allahın razılığı haqqında düşünür. Bizə göstəriş verilir ki, azadələrdən olmaq uğurunda çalışaq.

Həzrət Əli (ə) buyurmuşdur: “Pərvərdigara! Mən Sənə nə cəhənnəm qorxusu, nə də behişt tamahı ilə ibadət edirəm. Mən səni ibadətə layiq bilib pərəstiş edirəm.” İmam Səccad (ə) “müridlər” münacatının sonunda belə deyir: “Ey ne`mət və behiştim olan pərvərdigar! Mənim dünyam da, axirətim də Sənsən. Ey rəhm edənlərin rəhimlisi!”

Unutmamalıyıq ki, insanlar iman və şəxsiyyət baxımından fərqlənir. İmam Sadiq (ə) buyurur: “İnsanlarda iman müxtəlifdir və onun fərqli dərəcələri var.”¹ Ona görə də hamıdan yüksək göstərici gözləmək olmaz. Azyaşlı körpəyə elmin mahiyyətini necə başa salmaq olar?! Uşağı yalnız həvəsləndirməklə elmə sövq etmək mümkündür. Unutmamalıyıq ki, Qur`an dinləyicilərini əsasən orta təbəqə təşkil edir. Qur`anda xüsusi zümrədən olan ali məqamlı insanlara işarə olunsa da, onun xitab etdiyi insanların əksəriyyəti ibtidai təhsilli insanlardır. Onların əlindən tutub, addım-addım Rəbblərinə doğru qaldırmaq lazımdır. Varlıq aləmində behişt və cəhənnəm salehlərə mükafat, günahkarlara cəza kimi nəzərdə tutulmuşdur. Behişt mö`minlərin, salehlərin, övliyaların əbədi yeridir. Amma onu son məqsəd saymaq düzgün deyil. Behişt üstün hədəf mərhələlərindəndir. Qur`an tərbiyə kitabı olduğundan onun insanları behişt vasitəsi ilə ali məqama təşviq etməsi tərbiyə üsulu sayılmalıdır. Beləcə, behişt və cəhənnəm təşviq və tənbehin iki mühüm amili kimi qəbul edilməlidir. Həzrət Əli (ə) buyurmuşdur: “Peyğəmbərlər xalqı qiyamətdən, onun dayanacaqlarından, itaət və günah əhli üçün behişt və

---

¹ “Üsuli-kafi”, c. 2, s. 38.

cəhənnəmdə hazırlanmışlardan, kərəmət və alçaqlıqdan xəbərdar etmək üçün gəldilər.”¹

Həzrət Fatimeyi-Zəhra (s) buyurur: “Allah mükafat və cəzanı öz xalqını üstün behiştə sövq etmək, bədbəxtlikdən çəkəndirmək üçün müəyyənləşdirdi.”²

Demək, əsas məqsəd Allah-təaladır. Amma insanlar müxtəlif səviyyəli olduğundan onların əksərini qorxu və təşviq yolu ilə azgınlıqdan çəkəndirmək olur. Amma onlar nəzərdə tutulmuş mərtəbəyə qalxdıqdan sonra öz məqamları ilə tanış olurlar.

Hədislərdə nəql olunur ki, Əli (ə) və onun övladlarını sevənə cəhənnəm odu yoxdur. Bu belədirmi? Həmin məhəbbətin əlamətləri nədir?

Həzrət Əliyə (ə) həqiqi məhəbbət odur ki, bu məhəbbət əməl və rəftarlara hopmuş olsun. Bu halda həmin məhəbbət, şübhəsiz, insanı cəhənnəmdən qoruyar. Amma əməlsiz məhəbbət, dildə “Əli” deyib, əməldə şeytana qul olmaq yalnız özünü aldatmaqdır. Aşiq o zaman öz eşqində sədaqətli sayılır ki, eşqini əməldə sübuta yetirsin. Əks-təqdirdə o, boşboğaz və yalançıdır. Necə ola bilər ki, insan birini sevə, amma onu dinləməyə?! Həzrət Əli (ə) dostlarının ən bariz əlaməti Əli (ə) göstərişlərinə itaətdir. Əli (ə) dostu bə`zən günaha yol vermiş olsa da, dərhal tövbə qılmalı və saleh əməllə günahını yumalıdır. İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Bizim şüalərimiz təqva, sə`y, vəfa, əmanət, zöhd və ibadət əhlidir.”³

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, x. 183.

² “Ə`yanüş-şiə”, c. 1, s. 316.

³ “Biharül-ənvar”, c. 68, s. 167.

Deyirlər ki, Allah anadan da mehribandır. Övlad oda düşsə, ana onun ardınca özünü oda atır. Bəs necə olur ki, Allah insanı cəhənnəmdə yandırır?

Allahın məhəbbəti ədalət və hikmətlə müşayiət olunur. Onun bütün işləri ədalətə, hikmət və rəhmətə əsaslanır. Bəli, Allah insana anadan da mehribandır. Buna heç bir şübhə ola bilməz. Bilməliyik ki, ata-ananın öz övladına məhəbbəti Allahın rəhmət və lütfündən bir cilvədir. Valideynin könlündə bu sayaq məhəbbəti qərarlaşdıran məhz Allahdır. Ata-ana bu məhəbbət sayəsində çətinliklərə dözür, övladının tərbiyəsi ilə məşğul olur. Bə`zən ananın məhəbbəti haqq və ədalətə qarşı da olur. Məsələn, öz oğlunu kiminləsə qanlı savaşa görə ana kimin haqlı olub-olmadığına varmadan oğlunu müdafiə edir. Allah isə belə deyil. Allah hikmət və ədalət sahibidir. Ədalətin icrasında məhəbbət bir kənara qoyulmalıdır. Çünki atifi hisslər ədalətli qərar çıxarılmasına mane olur. Bə`zən günahkarların çirkin işlərinə ədalət qılıncı ilə cavab vermək lazım gəlir.

*Mərhəmət göstərsən vəhşi pələngə
Zülm etmiş olarsan fağır inəyə.*

Bundan əlavə, Allah-təala layiq bildiyi kəsləri şəfaət, tövbə, bərzəx və qiyamətdə tövfiqi vasitəsi ilə öz lütf və rəhmətinə qovuşdurur.

MÜNDƏRİCAT

MƏAD HAQQINDA	1
MÜQƏDDİMƏ	3
ÖN SÖZ.....	4
BİRİNCİ FƏSİL	6
İNSAN HƏYATININ MƏRHƏLƏLƏRİ.....	6
GÖRƏSƏN İNSAN HƏYATI NEÇƏ MƏRHƏLƏDƏN İBARƏTDİR?	6
DÜNYA VƏ AXİRƏT HƏYATI ARASINDA HƏR HANSI RABİTƏ MÖVCUDDURMU?.....	7
MƏZƏMMƏT OLUNMUŞ DÜNYA.....	8
MƏDH OLUNMUŞ DÜNYA.....	9
İKİNCİ FƏSİL	12
ÖLÜM NƏDİR?.....	12
ÖLÜM HƏYATIN SONUDURMU? ÖLÜMDƏN SONRA HƏYAT VARMI?.....	12
RUHUN BƏDƏNLƏ RABİTƏSİ KƏSİLƏ BİLƏRMİ?	13
YUXU VƏ ÖLÜM.....	14
ÖLÜM CAN VERMƏKLƏ, YOXSƏ DİGƏR BİR ƏLAMƏTLƏ GERÇƏKLƏŞİR?.....	15
ÖLÜM ÜMUMİ QANUN OLARAQ BÜTÜN MADDİ MÖVCUDDLARA AİDDİRMİ?.....	16
ÜÇÜNCÜ FƏSİL	18
ÖLÜMÜN ƏXLAQİ VƏ PSİXOLOJİ TƏ'SİRLƏRİ.	18
NƏ ÜÇÜN BƏ'ZİLƏRİ ÖLÜMDƏN QORXUR?.....	18
ÖLÜM QORXUSUNUN AMİLLƏRİ.....	19
AYƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRƏ ƏSASƏN, ALLAHIN ÖVLİYALARI ÖLÜM ARZULAMIŞLAR. BELƏ BİR ARZU NECƏ İZAH OLUNUR?	20
MƏZƏMMƏT OLUNMUŞ ÖLÜM İSTƏYİ	22
MƏDH OLUNMUŞ ÖLÜM ARZUSU	22
ÖLÜMƏ ƏMİN OLDUQLARI HALDA NƏ ÜÇÜN İNSANLAR ONU YADDAN ÇIXARIR?	23

ÖLÜMÜ XATIRLAMAĞIN İNSAN ÜÇÜN FAYDASI VARMİ?.....	24
AXİRƏT HƏYATINA İMANIN DÜNYA HƏYATINA TƏSİRLƏRİ.....	24
1. DÜNYA HƏYATININ ÖTƏRİLİYİNİN DƏRK OLUNMASI.....	24
2. MEYLLƏRİN TARAŞLAŞDIRILMASI VƏ FƏZİLƏTLƏRİN TƏRBIYƏSİ.....	24
3. İCTİMAİ ƏDALƏTİN TƏ`MINİ.....	26
DÖRDÜNCÜ FƏSİL.....	28
ÖLÜMÜN GERÇƏKLƏŞMƏSİ.....	28
İNSANIN RUHUNU ALLAH ÇIXARIRMI?.....	28
RUHUN ÇIXARILMASINDA MƏLƏKLƏR İŞTİRAK EDİRMİ?.....	28
MÜXTƏLİF MƏRTƏBƏ VƏ MƏQAMLI İNSANLARIN RUHLARI MÜXTƏLİF ŞƏKİLLƏRDƏMİ ÇIXARILIR?.....	29
ÖLÜM MƏLƏYİ RUHU ÇIXARAN ANDA HANSI ŞƏKİLDƏ GÖRÜNƏR?.....	30
ÖLÜM MƏLƏYİ BİR NEÇƏ NƏFƏRİN CANINI EYNİ BİR VAXTDA ALA BİLƏRMİ?.....	32
BEŞİNCİ FƏSİL.....	33
ÖLÜMÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	33
ÖLÜM ZAMANI MƏLƏKLƏRİN İNSANLARLA RƏFTARI EYNİDİRMİ?.....	33
ÖLÜM MƏLƏKLƏRİNİN MÖ`MİNLƏRLƏ RƏFTARI.....	33
MƏLƏKLƏRİN KAFİRLƏR, MÜNAFIQLƏR VƏ GÜNAHKARLARLA RƏFTARI.....	34
1. KÜFR HALINDA DÜNYANI TƏRK EDƏNLƏR HAQQINDA:.....	34
2. DÜNYADA TƏKƏBBÜRLƏ DOLANANLAR HAQQINDA:.....	35
3. CAN VERƏRKƏN ÖZ CANINA ZÜLM ETMİŞ SAYILANLAR HAQQINDA:.....	35

4. ALLAHA İFTİRA YAXIB, ONUN ADINDAN YALAN DANIŞAN, ALLAHIN RƏSULUNUN SÖZÜNÜ QƏBUL ETMƏYƏNLƏR HAQQINDA:	35
BƏ'Zİ İNSANLARIN ÇƏTİN ÖLÜMÜNÜN SƏBƏBİ NƏDİR?.....	36
ALTINCI FƏSİL	40
ÖLÜM ZAMANI	40
HƏR BİR İNSANIN ÖLÜM VAXTI ƏVVLƏCƏDƏN MÜƏYYƏN OLUNUBMU?	40
ƏCƏL	40
LOVHE-MƏHFUZ VƏ LÖVHE MƏHV VƏ İSBAT	41
ÖLÜM VAXTINI BİLMƏYİN İNSANA FAYDASI VARMI?	42
İNSAN ÖZ ÖLÜM VAXTINI ÖYRƏNƏ BİLƏRMI? KİMLƏR ÖZ ÖLÜM VAXTLARINDAN XƏBƏRDARDIR?.....	43
YEDDİNCİ FƏSİL.....	45
ÖLÜM ZAMANI NƏLƏR BAŞ VERİR?.....	45
ÖLÜM ASTANASINDA DA ŞEYTAN İNSANI AZDIRMAQ FIKRİNDƏ OLURMU?.....	45
ƏHLİ-BEYT (Ə) VİLAYƏTİNƏ E'TİQADIN ÖLÜM ZAMANI HANSI TƏ'SİRLƏRİ VAR?	46
ÖLÜM ZAMANI İNSAN HANSI HADİSƏLƏRLƏ ÜZLƏŞİR?	48
SƏKKİZİNCİ FƏSİL	50
ÖLÜM ZAMANI İNSANIN BATİNİ HALI.....	50
“SƏKRƏTUL-MOV'T” (SƏKƏRAT) NƏ DEMƏKDİR?	50
“EHTİZAR” HANSI HALDIR?	50
ÖLÜM MƏQAMINDA TÖVBƏNİN FAYDASI VARMI?	51
BƏS ÖLÜM ƏLAMƏTLƏRİ GÖRÜNDÜKDƏN SONRA QILINAN TÖVBƏNİN TƏ'SİRİ VARMI?	53
İNSAN CAN VERƏN ZAMAN ÖZ HALINDAN XƏBƏRDAR OLURMU?	54
ÖLÜM İNSANA HANSI HƏQİQƏTİ AŞKARLAYIR?.....	55
ÖLÜMDƏN SONRAKI HƏYATIN İNKAR SƏBƏBLƏRİ NƏDİR?.....	56

DEYİRLƏR KI, İNSAN BİR NEÇƏ GÜN DÜNYADA YAŞAYIB ƏBƏDİ SARAYA QƏDƏM QOYAN MÜSAFİRDİR. DOĞURUDANMI BELƏDİR?	58
ÖLÜM QORXUSUNUN SƏBƏBİ NƏDİR?	60
ÖLÜMDƏN SONRAYA İNANMAQ, DAIM BU BARƏDƏ DÜŞÜNMEK ÜÇÜN NƏ ETMƏK LAZIMDIR?	64
CAN VERƏRKƏN İLK QƏBİR GECƏSİ VƏ QIYAMƏTDƏ QORXUDAN QURTULMAQ ÜÇÜN NƏ ETMƏLİYİK?	65
BƏRZƏX NƏDİR, ORADA HANSI MƏNZİLLƏR VƏ MƏRHƏLƏLƏR VAR? ÖLÜM, QƏBİR VƏ BƏRZƏX ALƏMİ HAQQINDA HANSI MƏ'LUMATLAR VAR?	67
1.ÖLÜM	67
2. QƏBİR.....	69
BƏRZƏXDƏ HƏRƏKƏT VƏ TƏKAMÜL VARDIRMI?	71
İNSAN BƏRZƏXDƏ NƏ QƏDƏR YUBANIR? BƏ'Zİ KİTABLARDA QEYD OLUNUR KI, BU MÜDDƏT ÇOX AZDIR.....	72
SUR ÜFÜRÜLMƏSİ NƏ DEMƏKDIR? SUR NEÇƏ DƏFƏ ÜFÜRÜLƏR VƏ ONUN QIYAMƏTLƏ NƏ ƏLAQƏSİ VAR?	72
SUR ÜFÜRÜLMƏSİ VƏ QIYAMƏTİN DƏHŞƏTLƏRİ HAMIYA AİDDİR, YOXSƏ KİMSƏ İSTİSNADIR?.....	73
QIYAMƏT DÜNYA HƏYATININ, YOXSƏ ÖLÜMDƏN SONRAKI BƏRZƏX HƏYATININ ARDINCA GƏLİR?	75
QIYAMƏTİN NEÇƏ DAYANACAĞI VAR, BU DAYANACAQLAR NƏ ÜÇÜNDÜR VƏ İNSAN BU DAYANACAQLARDA NƏ QƏDƏR YUBANACAQ?	77
QIYAMƏTDƏ ÖLÇÜ NƏDİR? ORADA ƏMƏL NECƏ ÖLÇÜLƏR? YAXŞI ƏMƏLİN AĞIRLIĞI DEDİKDƏ NƏ NƏZƏRDƏ TUTULUR?	78
YAXŞI ƏMƏLLƏR VASİTƏSİ İLƏ BAĞIŞLANAN GÜNAHLAR HAQQINDA QIYAMƏTDƏ YENİDƏN SORĞU APARILIRMI?	80

NIYYƏTİN ƏMƏLLƏRƏ HANSI TƏ'SIRI VAR? DOĞRUDANMI, QIYAMƏTDƏ ƏMƏLLƏR NIYYƏT ƏSASINDA ÖLÇÜLÜR?	80
ƏGƏR BİR ŞƏXS KEÇMİŞ GÜNAHLARINA GÖRƏ TÖVBƏ ETSƏ, QIYAMƏTDƏ HƏMIN ƏMƏLLƏRƏ GÖRƏ CƏZALANDIRILACAQMI?	82
QIYAMƏTDƏ XALQ NEÇƏ DƏSTƏYƏ BÖLÜNÜR?	82
QIYAMƏTİN HESAB DAYANACAQLARI BİR-BİRİNDƏN FƏRQLƏNİRMİ?	84
SIRAT KÖRPÜSÜ NƏDİR?	86
QIYAMƏT GÜNÜ BÜTÜN İNSANLAR ƏMƏLLƏRİNİN HESABI ÜÇÜN CƏRGƏYƏ DURMALIDIRMI?	87
QIYAMƏT GÜNÜ İNSANIN ƏMƏLLƏRİNİN GİZLƏDİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ SİRLƏRİN AÇIQLANMASINI XƏBƏR VERƏN AYƏ İLƏ UYĞUN GƏLİRMİ?	88
QIYAMƏTDƏ ƏMƏLLƏRİN TƏCƏSSÜMÜ NƏDİR?	89
İNSANIN ƏBƏDİLİYİ QUR'ANDA HƏR ŞEYİN FANI OLACAĞINI BİLDİRƏN AYƏ İLƏ UYĞUN GƏLİRMİ?	90
ƏMƏL NAMƏSİNDƏ YALNIZ GÜNAH OLAN MÜSƏLMAN BEHIŞTƏ DAXİL OLA BİLƏRMİ?	91
BEHIŞT NECƏDİR, MÖ'MİNLƏR ONA HANSI YOLLA DAXİL OLAR?	91
CƏHƏNNƏM ƏHLİ GÜNAHI QƏDƏRİNDƏ CƏZA ALDIQDAN SONRA ORADAN ÇIXARILIRMI?	93
İNSANIN GÜNAHI MƏHDUD OLDUĞU HALDA ONUN HƏMIŞƏLİK CƏHƏNNƏMDƏ ƏZAB ÇƏKMƏSİ NECƏ İZAH OLUNUR?	94
MƏSIHI VƏ YƏHUDI KİMİ DİGƏR DİN NÜMAYƏNDƏLƏRİ BEHIŞTƏ GEDƏ BİLƏRMİ? GÜNAHKAR ŞİƏLƏR BEHIŞTƏ GEDƏCƏKMİ?	95
QUR'ANDA BEHIŞTİN, CƏHƏNNƏMİN VƏ BƏRZƏXİN TƏBƏQƏLƏRİNİN ADI ÇƏKİLMİŞDİRMI?	97
CƏHƏNNƏM ƏZABI VƏ BEHIŞT NE'MƏTLƏRİ DÜNYADA GÖRDÜKLƏRİMİZƏ OXŞAYIRMI?	99

ƏGƏR YARANIŞIN MƏQSƏDİ FEYZ VERMƏK VƏ MƏRHƏMƏT GÖSTƏRMƏKDIRSƏ, ALLAH NƏ ÜÇÜN CƏHƏNNƏMI YARATDI?	99
ƏGƏR BEHIŞT TAMAHI VƏ CƏHƏNNƏM QORXUSUNDAN İBADƏT ETMƏK RƏVAYƏTLƏRDƏ TACİR VƏ QULLARIN İBADƏTİ SAYILMIŞSA, QUR'AN TACİR VƏ QUL TƏRBIYƏ ETMİRMİ?	102
HƏDISLƏRDƏ NƏQL OLUNUR KI, ƏLİ (Ə) VƏ ONUN ÖVLADLARINI SEVƏNƏ CƏHƏNNƏM ODU YOXDUR. BU BELƏDİRMİ? HƏMİN MƏHƏBBƏTİN ƏLAMƏTLƏRİ NƏDİR?.....	105
DEYİRLƏR KI, ALLAH ANADAN DA MEHRİBANDIR. ÖVLAD ODA DÜŞSƏ, ANA ONUN ARDINCA ÖZÜNÜ ODA ATIR. BƏS NECƏ OLUR KI, ALLAH İNSANI CƏHƏNNƏMDƏ YANDIRIR?	106